

Волинський національний університет імені Лесі Українки
Факультет філології та журналістики
Кафедра історії та культури української мови

Л. В. Голоюх

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

*Для студентів факультету
філології та журналістики*

Спеціальність 035 «Філологія»
Освітньо-професійна програма «Українська мова та література.
Світова література»

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Луцьк
«Надстир'я»
2021

УДК 811. 161.2-112(075.8)
Г 61

*Рекомендовано до друку вченою радою
Волинського національного університету імені Лесі Українки
(Протокол № 2 від 26. 02. 2021 р.)*

Рецензенти:

Мялковська Л. М. – доктор філологічних наук, доцент кафедри української та іноземної філології ЛНТУ.

Костусяк Н. М. – доктор філологічних наук, професор кафедри української мови ВНУ імені Лесі Українки.

Тиха Л. Ю. – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української та іноземної філології ЛНТУ.

Посібник укладений згідно з вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Застосований у посібнику спосіб побудови теоретично і практичної частин забезпечує дотримання стандарту вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія» і принципів професійної та особистої зорієнтованості навчання. Структура практичних занять складається з теоретичної частини, списку рекомендованої наукової літератури, основних теоретичних понять і практичної частини – завдань для самостійної роботи.

Для студентів факультету філології та журналістики.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС	6
Змістовий модуль 1.	
Літературно-писемна мова періоду Київської Русі.....	6
Лекція 1.	
Предмет і завдання курсу.....	6
Лекція 2. Літературно-писемна мова Київської Русі.....	13
Лекція 3.	
Мова оригінальних писемних пам'яток Київської Русі.....	17
Змістовий модуль 2.	
Староукраїнська літературно-писемна мова (к. ХІУ – к. ХУІІІ ст.).....	23
Лекція 4.	
Староукраїнська мова в Литовській державі (к. ХІУ – перша пол. ХУІ ст.).....	23
Лекція 5.	
Літературна мова др. пол. ХУІ – сер. ХУІІ ст. Конфесійні тексти.....	28
Лекція 6.	
Ділові і художні пам'ятки др. половини ХУІ – середини ХУІІ ст.....	32
Лекція 7.	
Нормування української літературної мови в ХУІ–ХУІІ ст.....	36
Лекція 8. Українська лексикографія ХУІ – ХУІІ ст.	41
Лекція 9. Мова українського бароко.....	44
Лекція 10.	
Староукраїнська літературна мова у другої половини ХУІІІ ст.....	50
Змістовий модуль 3.	
Нова українська літературна мова (кінець ХУІІІ – поч. ХХІ ст.).....	57
Лекція 11.	
Початковий період нової української літературної мови.....	57
Лекція 12.	
Українська літературна мова від 40-х років ХІХ до поч. ХХ с.....	63
Лекція 13.	
Нормалізація української літературної мови від 40-х років ХІХ до поч. ХХ с.	72
Лекція 14.	
Роль Лесі Українки в історії української літературної мови.....	80
Лекція 15.	
Українська літературна мова в першій третині ХХ ст.....	85
Лекція 16.	
Українська літературна мова 30 – 90 рр. ХХ ст.....	94
Лекція 17.	
Українська літературна мова на межі ХХ - ХХІ ст.....	99
ПРАКТИЧНИЙ КУРС	105

Змістовий модуль 1.

Літературно-писемна мова періоду Київської Русі.....	105
Практичне заняття № 1.	
Предмет і завдання курсу.....	105
Практичне заняття № 2.	
Мова писемних пам'яток Київської Русі.....	106

Змістовий модуль 2.

Староукраїнська літературно-писемна мова (к. ХІУ – к. ХУІІІ ст.)	108
Практичне заняття № 3.	
Староукраїнська мова в Литовській державі (к. ХІУ – перша пол. ХУІ ст.).....	108
Практичне заняття № 4.	
Літературна мова др. пол. ХУІ – сер. ХУІІ ст.....	110
Практичне заняття № 5.	
Нормування української літературної мови в ХУІ – ХУІІ ст.....	111
Практичне заняття № 6.	
Українська лексикографія ХУІ – ХУІІ ст.....	112
Практичне заняття № 7.	
Мова українського бароко.....	113
Практичне заняття № 8.	
Староукраїнська літературна мова у др. пол. ХУІІІ ст.....	118

Змістовий модуль 3.

Нова українська літературна мова (к. ХУІІІ – поч. ХХІ ст.).....	120
Практичне заняття № 9.	
Початковий період нової української літературної мови.....	120
Практичне заняття № 10.	
Українська літературна мова від 40-х років ХІХ до поч. ХХ с. (І).....	121
Практичне заняття № 11.	
Українська літературна мова від 40-х років ХІХ до поч. ХХ с. (ІІ)....	123
Практичне заняття № 12.	
Нормалізація української літературної мови від 40-х років ХІХ до поч. ХХ с.	124
Практичне заняття № 13.	
Роль Лесі Українки в історії української літературної мови.....	125
Практичне заняття № 14.	
Українська літературна мова в першій третині ХХ ст.....	127
Практичне заняття № 15.	
Українська літературна мова 30 – 90 рр. ХХ ст.....	129

Питання для самостійного опрацювання.....	131
--	------------

Критерії оцінювання знань.....	132
---------------------------------------	------------

Екзаменаційні питання	134
------------------------------------	------------

Рекомендована література	137
---------------------------------------	------------

ПЕРЕДМОВА

Навчальний посібник укладений згідно з вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Спосіб побудови теоретичної і практичної частин забезпечує дотримання стандарту вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія» і принципів професійної та особистої зорієнтованості навчання.

Композиція посібника узгоджена з базовими поняттями історії української літературної мови. Структурні частини посібника відображають зміст навчальної програми: теоретичний курс (лекції), практичний курс, самостійна робота студентів, критерії оцінювання, рекомендована література. Теоретична частина посібника поділена на три змістові модулі: «Літературно-писемна мова періоду Київської Русі», «Староукраїнська літературно-писемна мова (к. ХІУ – к. ХУІІІ ст.)», «Нова укр. літ. мова (к. ХУІІІ – поч. ХХІ ст.)».

Структура практичних занять реалізує теоретичні знання і практичні навички з лінгвістичній термінології дисципліни, основ наукового аналізу давніх українських текстів, визначення фонетичних, лексичних, граматичних, стилістичних і структурних особливостей писемних пам'яток.

Засвоєнню теоретичних питань сприяють завдання для самостійної роботи, зокрема тренувальні вправи. Передбачено такі види вправ: індивідуальні при самостійній підготовці до практичного заняття, вправи для колективної роботи на занятті. У посібнику подано різні види завдань з текстами писемних пам'яток: індивідуальні при самостійній підготовці до практичного заняття, вправи для колективної роботи на занятті, зокрема дискусії.

Навчальний посібник спрямований на формування інтегральної, загальних та спеціальних компетентностей майбутнього конкурентоспроможного фахівця в галузі філології.

ТЕОРЕТИЧНИЙ КУРС

Змістовий модуль 1

Літературно-писемна мова періоду Київської Русі

Лекція 1

Тема: Предмет і завдання курсу історії української мови

План

1. Мета, завдання, основні поняття курсу.
2. Джерела вивчення історії української літературної мови.
3. Зв'язок курсу історії української літературної мови з іншими лінгвістичними дисциплінами (самостійно).
4. Принципи періодизації історії української літературної мови.

Література

1. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови та історичні етапи її розвитку. *Історія української мови. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. С. 31-52.
2. Єрмоленко С. Я. Лінгвісти про походження української мови. *Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)*. Київ : Довіра, 1999. С. 369-383.
3. *Історія української літературної мови. Хрестоматія*, упор. С. Я. Єрмоленко, А. К. Мойсієнко. Київ : Либідь, 1996. 288 с.
4. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3–16; 1998. № 1. С. 3–13.
5. Німчук В.В. Хрестоматія з історії української мови Х–ХІІІ ст. Житомир : Полісся, 2015. 352 с.
6. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 48–82.
7. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. С. 8–26.
8. Півторак Г. П. Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов / Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски». Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 152 с.
9. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. С. 3–9.
10. Скляренко В. Г. Походження назви Україна. *Мовознавство*. 2006. № 5. С.15–33.
11. Степаненко М. І. Історія української мови. Київ : ІВМЦ: Освіта, 1998. С.6-57.

1. Предмет, завдання, основні поняття курсу.

У час національного відродження української держави помітно зріс суспільний інтерес до історії України, її культурно-наукових надбань, а також до мови як феномену людської природи, бо мова – це головна ознака будь-якої нації. Без мови кожна нація не може мислити себе як така. Поряд із територіальною цілісністю мова є головною ознакою нації.

Предмет курсу історії української літературної мови – походження української мови, етапи її розвитку, дописемна та писемна історії української мови, зв'язок літературної мови з мовою загальнонародною (насамперед з діалектами). Курс історії української літературної мови вивчає історію лексикографії, правопису, граматики як основу формування усних і писемних норм сучасної літературної мови.

Мета курсу – подати концепцію виникнення і розвитку української літературної мови через історично-мовні факти, зафіксовані в писемних пам'ятках XI–XXI ст.

Завдання курсу історії української літературної мови – висвітлити такі питання: виникнення української мови; формування і періоди розвитку української літературної мови; риси української літературної мови на кожному етапі її розвитку; формування функційних та індивідуальних стилів; мовний аналіз писемних пам'яток.

Основні поняття: *українська мова, українська літературна мова, старослов'янська мова, церковнослов'янська мова, давньоруська мова, староукраїнська мова, слов'яноруська мова, руська мова (проста мова, діалект руський), нова українська літературна мова* та ін. Терміни *українська мова* і *національна мова* – синоніми. Енциклопедія «Українська мова» дає таке визначення: «Українська мова – мова корінного населення України, а також українців, що проживають за її межами...». Національна мова – ознака єдності нації. Національна мова включає такі елементи: 1) літературна мова; 2) територіальні діалекти – різновиди національної мови; 3) соціальні діалекти – усне мовлення соціальних утворень людей.

Українська літературна мова – найвища форма національної мови, яка функціонує в державних і громадських установах, мова науки, освіти, культури. Це мова, оброблена і відшліфована

письменниками і вченими, «ідеальний образ рідної мови» (С. Єрмоленко). Ознаки літературної мови. **Унормованість** – це ознака літературної мови, яка полягає в наявності мовних норм (правил уживання мовних одиниць). **Кодифікованість** – закріплення, узаконення цих правил у словниках, правописах, підручниках, наукових працях. **Наддіалектність** – функціонування української мови без територіальних обмежень. **Поліфункціональність** – українська літературна мова охоплює всі сфери суспільного життя, має усну і писемну форми вираження. **Стилістична диференціація** – українська літературна мова представлена різними функціональними стилями: науковим, публіцистичним, офіційно-діловим та ін.

Іван Огієнко зазначав: «Літературною мовою звичайно зветься мова книжок та мова інтелігенції, і вона сильно різниться від мови простонародної чи говіркової. Кожна літературна мова ставить собі завданням бути мовою загальною для всього народу – нації, і, як така, вона є мова науки, викладів, проповідей, школи, театру, урядів і т. ін., цебто вона є мовою публічного вжитку для нації» (7, с. 48).

2. Джерела вивчення історії української літературної мови.

Найважливішим джерелом вивчення історії української літературної мови є писемні пам'ятки давньоруської і староукраїнської доби. Найдавні з них – договори руських князів з греками (X ст.), берестяні грамоти та ін. Це також пам'ятки періоду Київської Русі: Остромирове євангеліє (1056–1057 рр.), Ізборник Святослава (1073–1076 рр.), Руська Правда (1282 р.), Повість временних літ (852–1100 рр.), Галицько-Волинський літопис (1201–1292 рр.) та ін.

Проте писемні пам'ятки як джерело вивчення історії української літературної мови мають недоліки: 1) нерівномірний географічний розподіл (вони переважно з галицько-волинських земель, з Чернігівщини нема, а з Київщини дійшли лише пізні копії); 2) писемні пам'ятки не відбивають тогочасного народного мовлення, бо написані старослов'янською мовою за руською редакцією; 3) писемні пам'ятки не завжди повною мірою фіксували діалектні риси. На думку Г. Півторака, традиційна давньоруська і церковнослов'янська орфографія свідомо уникала простомовних елементів.

Друге джерело вивчення історії української літературної мови – діалекти. На думку академіка Л. Булаховського, саме з діалектних

даних ми отримуємо знання з історичної фонетики і морфології слов'янських мов, а також з порівняльного вивчення живих індоєвропейських мов. Як зазначає Г. Півторак, «на противагу містам з їхнім різноетнічним і різномовним населенням, село зберігало споконвічну народну культуру і мову». Отже, саме в мовленні давньоруських селян з південного Полісся, Середньої Наддніпрянщини, Галичини, Прикарпаття і Закарпаття виникли ті фонетичні і граматичні риси, які стали характерними ознаками української мови.

Третє джерело – археологічні знахідки, які дають знання про час і місце існування різних народів та їх культур. Хоча археологія не подає відомостей про мову населення, а лише дає знання про дописемний період етносів, її матеріали використовуються при встановленні відповідності діалектних масивів територіям стародавніх етноплемінних утворень.

3. Принципи періодизації історії української мови.

У радянському мовознавстві протягом десятиліть було прийнято вважати, що українська мова почала формуватися в XIV ст. – в період, коли розпалась Київська Русь. Виникнення української мови розглядалося за схемою: індоєвропейська мова – праслов'янська – давньоруська (спільносхіднослов'янська) – українська (поруч із російською і білоруською). За висловом Ю. Шевельова, цей погляд став офіційно обов'язковою догмою.

На початку XX ст. багато російських лінгвістів висловлювали ідею східнослов'янської мовної єдності, зокрема О. Шахматов, який послуговувався терміном *общерусский язык*. Концепція праруської (східнослов'янської) мовної єдності зазнала серйозної наукової критики українських учених Є. Тимченка, О. Курило, М. Ганцова, О. Огоновського, С. Смаль-Стоцького. У середині і в другій половині XX ст. вчені української діаспори Ю. Шевельов, О. Горбач, І. Огієнко науково обґрунтовують походження української мови з праслов'янських діалектів.

Ю. Шевельов у праці «Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова?» критикує наукові погляди О. Шахматова, який вважав, що українська, російська і білоруська мови виникли зі спільного кореня – *общерусского языка* у XIV ст. Шевельов вважав, що українська мова утворилася з праслов'янської, формуючись від VI до XVI ст., «і найкращий учений не визначить дня її народження». Розмежовуючи

поняття українська мова і українська літературна мова, вчений вважає: «Справжня, «жива» українська мова ніколи не була давньоруська, ніколи не була спільноруська предметом або нащадком російської мови».

У поглядах на виникнення української мови близьким до Ю. Шевельова є діалектолог І. Матвіяс. Він зазначає, що корені живої української мови сягають VI–VII ст., коли наші предки – східнослов'янські племена вже виділились з праслов'янської єдності в окрему етномовну групу.

Г. Півторак вважає, що термін *давньоруська мова* має право на існування, але вживати його слід не як назву спільної мови давньоруської народності, а лише як назву літературно-писемної мови, яка обслуговувала світську сферу держави. Початком самостійної історії української мови як мови українського народу вчений вважає рубіж XI–XII ст., коли в мові з'явилися лексичні, морфологічні, синтаксичні одиниці, властиві сучасній українській мові, наприклад: *багно, оболонь, гай, глечик, кожух* та ін., хоча в протоукраїнських діалектах цей процес почався ще в VI–IX ст.

Періодизації історії української мови, подані в підручниках 60-х. – 80-х. років XX ст., мають відбиток партійної ідеології та російських імперських претензій на мовну спадщину України. Зокрема, початок українського та білоруського народів та їхньої мов віднесено на XIV–XV ст. і пов'язано з давньоруською мовою, яку російські (а згодом радянські) вчені вважали спільнослов'янською мовою.

Періодизація П. Плюща

I. Літературно-писемна мова давньоруської народності (книжно-слов'янський і народно-літературний типи), Київська Русь і наступна епоха феодальної роздробленості (XI–XIV ст.).

II. Стара українська літературна мова XVI–XVIII ст., що існувала у двох різновидах – церковнослов'янська мова і проста (руська) мова. Окремо розглядається варіант літературної мови у Східній Україні і в Західній Україні.

III. Нова українська літературна мова.

1. Кінець XVIII ст. до “Кобзаря” Шевченка 1840 р.

2. 1840 – Велика Жовтнева соціалістична революція (два варіанти – на базі південно-східних українських діалектів і південно-західних діалектів).

Періодизація Н. Бабич

I. Українська літ. мова XIV – поч. XVIII ст. (староукраїнська мова).

Літературна мова XIV – перша половина XVI ст.

З середини XVI – до середини XVII ст.

Друга половина XVII – початок XVIII ст.

II. Нова українська літературна мова

Кінець XVIII – 40 роки XIX ст.

40 роки XIX ст. – початок XX ст.

III. 20–90 роки XX ст.

Періодизація І. Огієнка

I. X ст. Староукраїнська мова. Повчання В. Мономаха, праці К. Туровського, Слово о полку Ігоревім та ін.

II. Литовська доба XIV-XVI ст. Українська (руська) літературна мова стала офіційною мовою Литовської держави. «Литовський статут», в якому закріплено державний статус української мови.

III. Польська доба 1569-1654 рр. Пов'язана з приєднанням до Польщі України і Литви у 1569 р. Розвиток живої розмовної мови. У книжний варіант вкраплюються народнорозмовні елементи. Негативне – полонізація. У 1614 р. Литовський Статут вже був виданий польською мовою. Полемічна література, друкарство.

IV. Московська доба 1654-1798 рр. Спочатку непомітне руйнування української мови. Колонізаційний рух в Україні. Це так званий період Руїни 1663-1687. Твориться і закріплюється східний варіант української мови. Цензура на українське слово.

V. Винародовлення України у XVIII ст. Українською мовою говорив лише простий народ. Огієнко вживає термін *мужича мова*.

VI. Доба відродження. Котляревський. Творчість Котляревського міцно поєднала розмовну мову з літературною.

VII. Шевченко як творець української літературної мови. 1814–1861 рр.

VIII. Куліш, Франко.

IX. Державна і соборна українська мова 1905–1917.

X. Українська літературна мова під сокетами.

Доба русифікації 1917–1923рр.

Доба українізації 1923-1933 рр.

Доба комунізації 1933 до наших днів.

Періодизація Ю. Шевельова

- I. Протоукраїнська мова (до середини XI ст.).
- II. Староукраїнська мова (середина XI–XIV ст.).
- III. Середньоукраїнська мова (XV–XVIII ст.).
- IV. Сучасна українська мова (з кінця XVIII ст.).

Періодизація Олекси Горбача

Приблизно X ст. (900/1000 по Хр.) – виникнення української мови в її 2-х діалектах: південно-західному і північно-східному. Формування їх фонологічних систем: занепад зредукованих *o, *e в нових закритих складах.

Виникнення і етапи розвитку української літературної мови.

I. Староукраїнський період: київсько-чернігівська галицько-волинська X–XIV ст.

1. X–XII ст. – християнізація. Формування україно-слов'янської мови. Друга половина XII – перша половина XIII ст. (1240р.). Деінтеграційні процеси. Остаточне виділення протоукраїнської, протобілоруської і 2 проторосійських наддіалектів. Наприклад, подвоєння приголосних в українській і білоруських мовах, початок “акання” в російській мові. Занепад Києва, звуження українського мовного обширу на південному сході.

2. 1240–1350 галицько-волинська доба.

II. Середньоукраїнський період. 1350–1800 рр.

Два варіанти літературної мови: україно-слов'янський і український.

Литовська доба 1350–1569 рр.

Польська доба 1569–1650 рр.

Козацька доба середина XVII – кінець XVIII ст.

III. Новоукраїнський період XIX–XX ст.

Періодизація В.Німчука

1. До УІ ст. Праслов'янська мова з протосхіднослов'янськими діалектами.

2. УІ–X ст. Протосхіднослов'янська мовна єдність з протиукраїнськими діалектами.

3. XI–XIII ст. Давньоруська мова.

4. XIV – перша пол. XVIII ст. Середньоукраїнська (або середньоукраїнсько-руська) мова.

5. Від XVIII ст. Нова українська мова.

В. В. Німчук пропонує власну періодизацію як тему для дискусій. Вчений вважає: періодизацій – багато, котра із них істинна – невідомо. Кожна має право на існування.

Лекція 2

Тема: Літературно-писемна мова в Київській Русі

План

1. Зародження писемності у східних слов'ян як передумова виникнення літературно-писемної мови.
2. Типи літературно-писемної мови в Київській Русі.
3. Мова перекладних писемних пам'яток.

Література

1. Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Київ : Видавничий дім «КМ Академія», 2002. С. 19–152.
2. Медведєв Ф. П. Вступ до курсу історії української мови. Харків : Вид-во ХДУ, 1967. С. 44–69.
3. Мельничук О. С. Питання початкового розвитку східнослов'янської писемності. *Мовознавство*. 1985. № 2. С. 17–19.
4. Німчук В. В. Початки літературних мов Київської Русі. *Мовознавство*. 1982. № 2. С. 17–25.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 84–94.
6. Павленко Л. До джерел словесних скарбів. Луцьк: Вежа, 1997. С. 46–53.
7. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наукова думка, 1993. С. 135–177.
8. Півторак Г. П. Мовна ситуація в Київській Русі. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. С. 97–109.
9. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1971. С. 95–134.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. С. 10–20.

1. Зародження писемності у східних слов'ян як передумова виникнення літературно-писемної мови.

Тривалий час дослідники майже одноставно вважали, що писемність у східних слов'ян, у тому числі українців, з'явилася в кінці X ст. і була пов'язана з просвітницькою діяльністю серед слов'ян солунських братів Кирила і Мефодія в IX ст. Ця точка зору ґрунтується насамперед на свідченні «Повісті временних літ» про те, що після прийняття християнства в Болгарії у 856 р. моравський князь Ростислав запросив до Моравії Кирила і Мефодія, де вони створили слов'янський алфавіт і переклали слов'янською мовою найважливіші християнські книги.

Жодні дохристиянські тексти до нас не дійшли, тому літописна версія походження письма у східних слов'ян збігалася з висновками багатьох дослідників – російських та українських учених славістів XIX – першої половини XX ст. О. О. Потебні, О. О. Шахматова, С. К. Булича, О. І. Соболевського, Ю. Ф. Карського, Л. В. Щерби, Л. А. Булаховського та ін. Як зазначає Г. П. Півторак, «високе книжкове мистецтво Київської Русі, видатні давньоруські проповідники і оратори, непересічні письменники й історики – усе це свідчить про те, що справа слов'янських освітників Кирила і Мефодія знайшла в давньоруській державі благодатний, добре підготовлений ґрунт, який, без сумніву, міг створитися ... у процесі багатовікового культурного розвитку слов'янських земель» (9, с 235).

У зв'язку з цим дослідники закономірно порушують питання про існування писемності до поширення християнства і прийняття його як державної релігії в кінці X ст. На це питання дослідники дають різні відповіді. Припущення про існування писемності у слов'ян і на Русі робили відомі дореволюційні й радянські русисти. У кінці XIX ст. І. Срезневський дійшов висновку, що східні слов'яни користувалися греко-слов'янським письмом, яке потім Кирило взяв за основу для вдосконалення і доповнення. Подібну думку висловлювали В. І. Ламанський та В. М. Істрін, посилаючись на договори Русі з греками, писані руською мовою ще на початку X ст. С. П. Обнорський вважав, що східні слов'яни могли мати власне письмо ще в IV – VII ст.

Болгарський учений Еміл Георгієв розвинув теорію еволюційного розвитку кирилиці з грецького алфавіту. До грецького

літургійного письма східні слов'яни додавали літери для передачі фонетичних особливостей своєї мови.

На користь існування писемності до прийняття християнства служать такі чинники:

– тексти русько-візантійських договорів 907, 911, 944, 971 років. М. Брайчевський вважає, що два перші договори насправді були написані у 860 і 864 р. На думку Г. Півторака, Нестор-літописець, який згадує їх у «Повісті временних літ», бачив пізніші копії цих грамот;

– свідчення арабських і грецьких мандрівників;

– археологічні знахідки. Під час розкопок Гніздовського могильника – кладовища IX – X ст. знайдено амфору з написом греко-кириличного типу; знайдено інші написи на черепках глиняних посудин;

– болгарський письменник кінця IX ст. Чорноризець Храбр у «Сказанні о письменах» вказує, що слов'яни використовують «черти і рђзи»;

– в описах життя святих Кирила і Мефодія зафіксовано, що в Корсуні Кирило бачив Євангеліє і Псалтир, написані руською мовою;

– на стінах Софії Київської знайдено азбуку з 27 літер, датовану IX ст. на думку Півторака, 23 літери відповідають грецькому письму, а літери *б, ж, ш, щ* – слов'янські.

Імовірно, на Русі певний час паралельно зі слов'янізованою грецькою азбукою вживалася й рання кирилиця. У процесі поширення християнства недосконале письмо східних слов'ян все більше витіснялося кирилицею. Після введення християнства як державної релігії кирилична азбука стала монопольною.

2. Типи літературно-писемної мови в Київській Русі. У Київській Русі функціонувало два типи літературно-писемної мови: давньоруська (руська) і церковнослов'янська. Давні писемні пам'ятки і твори фольклору дають відомості про усне мовлення східних слов'ян: багатодіалектна жива розмовна мова.

Давньоруська мова – літературно-писемна мова світської сфери. Основою формування літературно-писемної мови у східних слов'ян стає насамперед фольклор (історичні твори, обрядова поезія, казки, легенди та ін.). Другим важливим джерелом формування давньоруської мови є суспільно-політична практика і дружинний епос.

Третє джерело формування давньоруської мови – усне мовлення наддіалектного типу – койне, яке активізували економічні і політичні відносини на Русі. З розвитком міжплемінного спілкування, ремесла і торгівлі в містах виникає новий тип усного мовлення, яке вбирає в себе елементи мови людей з різних регіонів, а також різного роду занять: професійних воїнів, купців, ремісників, духовенства. Формуються народнорозмовні стандарти, які переборюють діалектну варіантність Київської Русі – койне. Ці стандарти стають основою і моделлю давньоруської літературно-писемної мови. Її використовують при укладанні міжплемінних договорів, у судочинстві, у військовій епічній поезії.

Церковнослов'янська мова. Після прийняття християнства як державної релігії у 988 р. в Київській русі поширюється писемність старослов'янською мовою, яка зазнає впливів руської мови, набуває специфічних східнослов'янських особливостей. Внаслідок цього виникає адаптований варіант старослов'янської мови – церковнослов'янська мова.

3. Мова перекладних писемних пам'яток.

Найдавніша перекладна пам'ятка духовного письма – «Остромирове євангеліє» 1056 року. Цю пам'ятку переписали зі староболгарського оригіналу. Особливості перекладу такі: 1) неповноголосні і повноголосні форми; 2) вживання східнослов'янського *ж* замість старослов'янського *дж*: *прѣже*, *роженьи* та ін.; 3) твердий *р*: *алтара*, *кесара*, *лазара*; 4) м'який *ц*: *конець*, *отець*.

Однією з найдавніших перекладних пам'яток вважають Збірник Святослава (в деяких джерелах – Ізборник Святослава). Як зазначає В. Русанівський, Збірник Святослава – це своєрідна старослов'янська духовна енциклопедія. Грецький оригінал IX століття був перекладений старослов'янською мовою в X ст. Редакції 1073 і 1076 року – це копії болгарського перекладу. Редакція 1073 року естетично оформлена: є зображення князя Святослава з сім'єю. У пам'ятці виразно простежуються мовні ознаки Київської Русі: 1) повноголосні форми: *полон*, *серебро*; 2) замість *ђ* вживається *и*: *изцили*, *видомьи*; 3) плутаються літери *ы* та *и*: *выны*, *градъ неправди*; 4) після шиплячих і м'яких етимологічне *е* переходить в *о*: *чоловіка*; 5) у закінченні третьої особи дієслова втрачають флексію *-ть*: *боуде*,

може, нарицає; 6) багато ознак українського лексикону: *подоба, приклад, принада*.

У редакції 1076 року спостерігається паралельне вживання старослов'янських і східнослов'янських мовних форм: 1) *жд* і *ж*: *вождь, надежда* і *нужа, хождение*; 2) *щ* і *ч*: *нощь* і *ночь*; 3) неповноголосся і повноголосся: *владика, врата, глава* і *боротися, норов*; 4) початкові *є* та *о*: *єдин* і *один*. У цій редакції ще більше східнослов'янських, зокрема українських елементів.

У XIII ст. з'являється ще один перекладний твір – Оршанське євангеліє. Ознаки: 1) стягнені форми прикметників і займенників замість нестягнених: *котогаго*; 2) м'який *ц* в іменниках: *пиениця*.

Перекладні тексти відбивають стилістику оригіналів. Ключові слова перекладних текстів *бог, серце, душа, світильник, словеса, істина* увійшли в образну систему оригінальних текстів.

Крім церковних текстів, з'являються переклади природничо-наукових та історичних творів: географічна енциклопедія візантійського письменника Козьми Індікоплава «Християнська топографія», «Хроніка» Георгія Амартола, «Історія Іудейської війни» Йосифа Флавія, грецька граматики «О восьми частях слова» та ін.

Лекція 3

Тема: Мова оригінальних писемних пам'яток періоду Київської Русі

План

1. Юридично-ділова писемність. «Руська правда».
2. Мовні особливості літописів.
3. Мова ораторсько-проповідницької прози («Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання» В. Мономаха, «Слово» К.Туровського).
4. Особливості мови «Слова о полку Ігоревім».

Література

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1989. С. 5 – 56.
2. Курс історії української літературної мови, за ред. І.К.Білодіда: У 2 т. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958 – 1962. Т. 1. С. 25-37.
3. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. С. 7-15.

4. Мельничук О. С. Про мову Київського літопису XII ст. *Мовознавство*. 1983. № 2. С. 39-50.

5. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 84-93.

6. Півторак Г. П. Українці: звідки ми і наша мова. Київ : Наук. думка, 1993. С. 161-176.

7. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1971. С. 95-134.

8. Прискока О. В., Франчук В. Ю. Словотворчість давніх східнослов'янських письменників на південнослов'янському мовному тлі. *Мовознавство*. 2003. № 2-3. С. 74-85.

9. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : "АртЕк", 2001. С. 20-42.

1. Юридично-ділова писемність.

Необхідність зафіксувати і закріпити майнові стосунки між людьми, правові норми, економічні, торгівельно-грошові відносини зумовила появу юридичних документів.

Найдавнішими пам'ятками юридично-правової писемності є **договори** київських князів з греками 907, 911, 944 і 971 рр. Оригінали не збереглися. Лишилися копії, зроблені через два століття після оригіналів.

Г. Півторак підтримує думку П. О. Ларіна про те, що ці договори були написані руською мовою з багатьма староболгарськими елементами. Так, договір 907 р. фіксує повноголосся (*город, ворота, поволоки* та ін.), руські форми дієприслівників на *-чи* (*приходячи, платячи*).

Загалом договорам властиві такі риси: повноголосні форми, наприклад: *город, золото, боронити*; неповноголосні форми, наприклад: *страна, глава, градъ*; початковий О: *осінь*; переважає руське ж: *преже, чюжсий, по нужи*; абстрактні іменники на *-ие*: *извещение, исповедание*; відсутність образності.

Як зазначає Г. Півторак, особливо важливим для нас є текст договору (Святослава) 971 року, бо в ньому найповніше подана формула язичницької присяги руських князів та їх дружин. Мова цієї присяги – руська.

У 30-х роках XI ст. при Ярославі Мудрому оформлюється звід законів «**Руська правда**». Оригінал не зберігся, збереглась копія

1282 р., яка називається Синодальний список. Існують сотні копій «Руської правди», серед яких є короткі, повні і скорочені редакції. У Росії цими збірниками законів користувалися аж до середини XVII ст.

«Руська правда» написана східнослов'янською (руською) мовою. Особливості: повноголосні форми: *болото, голова* (40 повноголосних форм і тільки 3 неповноголосні); слова з *ч*, а не *щ*: *дочерь, хочет*; звукосполучення *рo-*, *ло-*: *роба, локоть* (звукосполучення *ра-* вжито тільки 1 раз: *разбой*); закінчення *-у* в іменниках чоловічого роду в родовому відмінку: *гороху, торгу*, закінчення *-ови, -еви* в давальному відмінку: *синови, мужеви*; форми майбутнього часу з допоміжним дієсловом *начну*: *начьнетъ лежати, начьнетъ хотіти*; численна адміністративно-правова лексика: *истецъ* (сторона на суді), *видок* (свідок), *добыток* (майно), *духовная грамота* (заповіт), *тать* (злодій), *боярин, купчина, мечник, гривна*; переважають складнопідрядні речення з першою частиною – підрядним реченням умовно-часовим: «*А оже лодью украдетъ, то за лодью платити 30 рѣзан*», «*Аже кто ударить мечем...*», «*Аже кто кого ударить батогом*».

Наявність лексики, вживаної в різних діалектах, дає підстави вважати, що мова «Руської правди» відбиває наддіалектне койне.

Близькими до творів такого жанру є грамоти руських князів, які фіксують канцелярсько-ділову мову, наприклад, дарча грамота новгородського князя Мстислава Володимировича Новгородському монастиреві (1130 р.). Мова таких грамот майже не містить церковнослов'янських елементів. Про давньоруський характер свідчать: повноголосся: *города, голову, жереб, холоп*; початковий *o* замість *є*: *одиного*; руські сполучники: *даже, коли*; перфект: *повелел есмь* та ін.

2. Мовні особливості літописів.

Літописи належать до оригінальних писемних пам'яток Київської Русі. З утвердженням християнства на Русі, із зміцненням держави і утвердженням Київської митрополії склалися сприятливі умови для творення оригінальної літератури. Ярослав Мудрий був ініціатором побудови Софійського собору в Києві. Софійський собор був не лише храмом. Це був культурний центр Києва, де функціонувала перша бібліотека, а також скрипторій для переписування і написання книг.

Першими оригінальними писемними пам'ятками Київської Русі стали літописи – своєрідні хронологічні записи про історію Київської Русі, які ґрунтувалися на власному досвіді літописців і свідченнях очевидців. За змістом літописи це складні твори, які містять різні джерела: ділові пам'ятки, біблійні джерела, оригінальні та перекладні твори, народнопоетичні твори, описи, власні спостереження літописців та ін.

Найдавніший літопис – «Повість временних літ» – мав три редакції. Перша редакція 1113 р., здійснена Нестором літописцем, не збереглася. Друга редакція 1116 року була написана ігуменом Видубицького монастиря Сильвестром. Третя редакція 1118 року здійснена невідомим літописцем. Відомі й пізніші редакції «Повісті временних літ», які повторюють другу і третю редакцію. Літописець використав біблійні, апокрифічні, фольклорні та інші джерела, зафіксував ділові пам'ятки і власні спостереження.

Значна частина «Повісті временних літ» написана старослов'янською і церковнослов'янською мовами. Це біблійна легенда про поділ землі після потопу, хрещення княгині Ольги, правилах християнської віри, оповіді про Печерський монастир, цитати зі Святого письма та ін. Живою народною мовою написані побутові сцени і змалювання природи. В. Русанівський наголошує, що «Повість временних літ» написана середнім стилем (незважаючи на старослов'янські уривки). Як вважає Г. Півторак, «Повість временних літ» має компілятивний характер. У ній наявні різні жанри, зафіксовані народнопоетичні, народнорозмовні, діалектні і книжно-літературні мовні одиниці.

Старослов'янські елементи: неповноголосся (*град*), форми з *-щ-* (*ловяща*), закінчення *-аго* (*стар҃їшаго*) та ін.

Давньоруські елементи: імперфект (*бѣше, бѣху*), повноголосся (*перевозник, сторона, Царюгороду*).

Аналіз лексики дає змогу виділити такі лексичні групи: військова термінологія: *дружина* (військо), *идти* (робити військовий похід); загальні назви осіб: *смердъ, стрый*; особові імена: *Василь, Василько, Михалко, Святослав, Олекса, Олена*; географічні назви: *Київ, Царград*; хліборобські, скотарські, рибальські, мисливські назви, наприклад: *болото, жито, овес, горох*; назви побутових предметів: *веретено, сокира*; окремі запозичення з грецької і латинської, наприклад: *короп*.

Синтаксичний лад «Повісті временних літ» суттєво відрізняється від конфесійного стилю. У пам'ятці багато безособових зворотів, які не є характерними для церковно-книжної мови, поєднання оповідної і діалогічної форми викладу. Замість ускладнених старослов'янських побудов тут переважає нанизування простих речень зі сполучником *и*.

Галицько-Волинський літопис з'явився у XIII ст. на західних землях. Це було зумовлене тим, що після монголо-татарської навали культурне життя переміщується на захід.

Літопис складається з двох частин: галицької (1260) і волинської (1292 р.). Галицька і волинська частини відрізняються. Мова першої тяжіє до церковнослов'янської. Тут знаходимо неповноголосся (*градъ, брань*), старослов'янські звукосполучення *жд, щ* (*надежда, ноць, помощь*), лексичні старослов'янізми (*пречистое, владычица, богородица, осквернения, благопохвальный*). Друга частина більшою мірою відтворює живу народну мову: повноголосся, звуки *ч, ж*. Багата синоніміка, образні засоби, афоризми, представлено ділове письмо – князівські грамоти. Вживаються тропи: епітети, метафори, порівняння, наприклад: *Князь роман, яко орел, яко рись, яко орел хоробрий, яко тур*. Синтаксична особливість – елементи риторичного стилю, наприклад: *О злая честь татарская!*

Особливості лексики: у літописі органічно поєднуються давньоруські, церковнослов'янські та іншомовні елементи. Є також нові лексичні утворення, які нагадують мову південно-західної Волині, наприклад: *стюденець* (колодязь), *містич* (житель передмістя). Фонетичні і лексичні одиниці літопису відбивають особливості пд.-зх. Волині і сх. Галичини.

3. Мова ораторсько-проповідницької прози.

Ораторсько-проповідницьку прозу найяскравіше представляє твір митрополита Іларіона «Слово про закон і благодать». Як зазначає В. Русанівський, Іларіон писав «рафінованою старослов'янською мовою». Стиль Іларіона виразний, яскравий. Привертають увагу насамперед лексеми, що не мають еквівалентів у народнорозмовній мові. Це назви понять християнської віри: *бог, благодать, істина, ангел, євангельський, господь* та ін. Дослідники звертають увагу на синтаксичний лад пам'ятки, своєрідність ритміки тексту. Тут є періоди, які будуються на протиставленнях, складні речення з сурядністю і підрядністю. Часто вживається непрямий порядок слів,

наприклад: *жизнь вѣчная, человеколюбіє божіє*. «Слово про закон і благодать» характеризується урочистістю стилю і суворим дотриманням норм старослов'янської мови, проте є поодинокі вкраплення живої мови. До ораторсько-проповідницької прози належать також твори Кирила Туровського та «Слово» (Моління) Данила Заточника.

4. Мовні особливості «Слова о полку Ігоревім».

«Слово о полку Ігоревім» продовжує традиції усної народної літературної мови, якою користувалися народні піснярі задовго до виникнення писемності. У ньому органічно поєдналися давньоруські елементи зі старослов'янськими.

Давньоруські риси: повноголосся: *болото, ворота, голова, хороброе*; закінчення -у в родовому відмінку іменників чоловічого роду: *Дону, луку, полку*; закінчення -еві в давальному відмінку чол. роду: *Дунаєві, королеві*; кличний відмінок: *Бояне, дружино*; форми дієслів теп. часу на -ть: *велить, плачеть, ржуть*.

Старослов'янські риси: неповноголосся: *градъ, бранъ*; закінчення прикметників жіночого роду і множини на -ья: *милья, святья*; закінчення прикметників у родовому відмінку на -аго: *великаго, стараго*; книжне закінчення -ть у дієсловах третьої особи однини: *плачеть, слышитъ*.

Лексичні особливості. Загальноживана лексика: *місяць, болото, ворон, соловей, ріка, пісня*; військова: *рать, дружина, стріла, сабля, меч, сідло*; побутова: *земля, копита*; природнича і сільськогосподарська: *ніч, день, сонце, зоря, сніп, тік, угіддя*; абстрактні поняття: *слава, сором, мова, слово*.

Образна система: афоризми: *копіє приломити, испити шоломом Дону*; епітети: *синій Дон, сірий вовк, зелена трава, широке поле, чорний ворон*; народна фразеологія, метафори, порівняння, паралелізми, персоніфікації: *телґы кричат, Донець рече, а Игорь кнїзь поскочи горностаем, Игорь соколом полетів*.

Дослідники вважають, що «Слово...» творилося для музичної декламації в супроводі гуслів. Тому воно має особливу ритміку, синтаксичний лад: нанизування однорідних членів речення, нанизування простих непоширених речень, звертання, окличні речення, риторичні запитання та ін.

Змістовий модуль 2
Староукраїнська літературно-писемна мова
(XIV – кінець XV ст.)

Лекція 4

Тема: Староукраїнська мова в Литовській державі
(XIV – перша половина XVI ст.)

План

1. Поняття про староукраїнську мову. Два типи літературної мови в Литовській державі.
2. Мова грамот XIV-XV ст.
3. Елементи народної мови в перекладних церковних пам'ятках. «Четья-Мінея» 1489 р.
4. Переробка Києво-Печерського патерика.

Література

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 56–79.
2. Курс історії української літературної мови: У 2 т., за ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. I. С. 46–67.
3. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ , 1998. С. 16–17.
4. Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67–83.
5. Німчук В. В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2015. № 1. С. 3–35.
6. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. С. 94–99.
7. Півторак Г.П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток. *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 80-84.
8. Плющ П.П. Історія української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1971. С. 135–152.
9. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : “АртЕк”, 2001. С. 47–63.
10. Русанівський В. М. Українські грамоти XV ст. Київ : Наукова думка, 1972.

11. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2 томах. Київ : Наукова думка, 1977.

12. Фаріон І. Д. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у XIV–XVIII ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. 656 с.

1. У кінці XIV століття українські землі входили до складу кількох держав: Галичина – до Польщі, Буковина – до Молдавського князівства, Закарпаття – до Угорщини, Київщина, Чернігівщина, Волинь і північно-східне Поділля – до Великого князівства Литовського. Роз'єднаність українських земель не сприяла виробленню єдиної літературної мови, тому тексти з різних територій мають місцеві риси.

В історії УЛМ XIV–XVIII ст. називається староукраїнським періодом, а мова – староукраїнською. Староукраїнська мова мала такі варіанти: 1) слов'яноруська (словеноруська, словенська) – мова церковних пам'яток; 2) руська (проста) – актово-урядова мова князівських канцелярій і судочинства; 3) народнорозмовна мова – усний варіант.

Руська мова мала великий авторитет. У праці «Історія української літературної мови» І. Огієнко подає давній вірш, який засвідчує її популярність:

*Польська квітнеть лаціною,
Литва квітнеть русчизною.
Без той в Польщі не побудеш,
Без сей в Литві блазнем будеш.*

Руською мовою був написаний «Судебник» Казимира Ягайловича і збірник законів «Литовський статут» (1529 р.). Офіційний статус руської мови було закріплено у другій редакції «Литовського статуту» 1566 року.

До наших днів збереглася Литовська метрика – 566 томів різних актів 1386–1794 рр. Усі ці акти (крім XVIII ст.) написані руською мовою.

2. Мова грамот XIV–XV ст.

За словами В. Русанівського, «головним репрезентантом української мови XIV – першої половини XVI ст. стають юридичні документи: дарчі і купчі грамоти, заповіти і под.». Мова грамот містить переважно українські елементи, менше – іншомовні. Грамоти

відбивають боротьбу між церковнослов'янськими і живомовними елементами. Про це свідчить традиція вживання церковнослов'янських літер *ѣ, ѡ, Ѫ, А* замість *и, о, у*.

Особливості мови грамот:

1) паралельне функціонування *щ, жд* та *ч, жс; є* та *о*, наприклад: *помощь і помочь, тисяща і тысяча, рождества і рожества, єзеро і озеро*;

2) перевага повноголосся;

3) чергування *в* з *у* на початку слова, наприклад: *вси – оуси*;

4) *ѣ* вживається на позначення звука *і*: *нашѣ*;

5) подовження приголосних: *зілля*;

6) поява звука *г*, який передавався буквосполученням *кг*.

Лексика грамот: 1) слова ділового стилю, в тому числі канцелярсько-юридичні поняття: *грамота, свідок, написати, свідоцтво, печать, літо, год, право земское, право руское*; 2) назви об'єктів купівлі-продажу: *бір, дуброва, гай, болото, колодязь, ліс, озеро, млин*; 3) назви людей за родинними зв'язками: *мати, отець, син, діти, брат*; 4) назви грошових одиниць: *гривна, грош*; 5) дієслова: *видати, давати, продати*.

Грамоти зафіксували багато слів живої української мови: *справа, дідизна, гай, городище, неділя*.

Живу українську мову відбиває і синтаксис грамот: сполучники *а, и*, дієприслівникові звороти, система підрядних зв'язків.

У складі Великого Князівства Литовського перебували і українські, і білоруські землі, тому чимало пам'яток містять спільні мовні риси. Ознаки, за якими відрізняються українські і білоруські грамоти: 1) у білоруських грамотах на місці *А* з'явився *е*: *десеть*; 2) у білоруських грамотах *ѣ* не перейшов в *і*; 3) в українських грамотах з'явилися закінчення *-ови, -еви*.

3. Елементи народної мови в перекладних церковних пам'ятках. «Четья-Мінея» 1489 р.

Найбільш виразно живомовні риси виявлялися в ділових пам'ятках, зокрема юридичних документах. Церковно-книжна мова залишалася консервативною і суттєво відрізнялася від живої мови.

У зв'язку з цим староукраїнські книжники починають свідомо порушувати традиційні норми церковнослов'янської мови. Змін зазнають звукова, лексична і граматична системи. Спочатку цей процес був стихійним. Осмислення він набув у другій половині XV –

ХУІ ст. таких перекладів збереглося небагато: кілька нових редакцій Києво-Печерського патерика (Арсенівська 1406, Касіянівська 1450, 1452 років), переробки і переклади окремих частин Біблії, збірки проповідей.

Найбільш цінна пам'ятка цього виду текстів – «Четья-Мінея» 1489 р. Оригінал не зберігся. Дійшла копія, яку зробив білоруський писар Березка в м. Кам'янці. Пам'ятка зафіксувала риси білоруської мови.

Дослідження тексту дало змогу вченим зробити висновки про особливість перекладів того часу. Руські книжники у процесі переписування замінювали незрозумілі книжні слова і вислови на народнорозмовні, продовжуючи традицію несловникової лексикографії – глосографії. У пам'ятці багато надрядкових і внутрішньорядкових глос: *архиєрѣи – попы, игѣмон – воевода, во бранехъ – рекомо во гнѣвѣ, ослабте – рекомо отпуститѣ, геона – пекло, дреманія – сна; не целовати креста на криве – рекомо не присагати и не клястиса именем божим во лъжю.*

На думку фахівців, не всі глоси були зроблені одночасно. Пізніші глоси: *слышите – чуите, мира – свѣта, соблюль – сохранил, насрѣд пута – посред дороги, честуймо – шануймо, стезю – дорогу, о том – про то.* Деякі слова, які раніше були написані в церковнослов'янському оформленні, закреслені і зверху над ними подані слова в живомовному звучанні, наприклад: *крѣпциии – крѣпки, мнозиии – многии.*

Українські риси перекладу «Четьї-Мінеї»:

1) велика кількість слів, оформлених за звуковими і граматичними особливостями української мови: *кажи, зорями, тут, сюди, наперед, послухай, хто, ніхто, чий, коли;*

2) передача етимологічного *e* через *и*: *змию, чотири; ѣ – и: зацвила;*

3) кличний відмінок: *бѣсе, рабо, иудо, предателю;*

4) у дієсловах відсутність кінцевого *-ть*: *оувѣдає, подає, пускає;*

5) паралельне вживання повноголосних і неповноголосних форм: *голос – глас, долони – длани, дерево – древо;*

6) написання *и* замість *ы*: *руки, грехи, сокира;*

7) кінцевий *-шь* у дієсловах: *готовишь, любишь, пишешь;*

8) живомовні форми дієслів на *-мо*: *вѣдаймо, даймо, питаймо.*

Пам'ятка фіксує риси, спільні для української і білоруської мов: *е* замість *ђ*: *река, греха*; перехід *е* в *о* після шиплячих: *пришол, жона*. Білоруська риса – *а* замість *о*: *паганий, манастирський*.

Перевага народнорозмовних елементів у синтаксисі. Колоритні народнорозмовні конструкції, риторичні запитання, пряма мова із звертаннями, наприклад: *чи не говорил ти есм лишился его; придіте браття і друзі; брате мои лазорю поиди вон; послушай иване*.

4. Переробка Києво-Печерського патерика.

Києво-Печерський патерик – мовна пам'ятка XIII ст. (хоча в основу лягли перекази XI – XII ст.). текст становлять послання монахів Симона і Полікарпа. Пізніше до основної редакції додаються оповіді Нестора.

На початку XV ст. переписав єпископ Арсеній (Арсенівська редакція). У 1460 і 1462 рр. – дві Касіянівські редакції. Друга Касіянівська редакція збереглася за списком середини XVI ст. Текст зберігає церковнослов'янські традиції письма. Особливості: 1) нестягнені форми прикметників: *святаа*; 2) прикметники чол. роду на *-аго*: *святаго, добраго*; 3) неповноголосся: *врата, владика, хранити*; 4) лексичні старослов'янізми: *молитва, слава, грѣси, святой, владыка, богородица, блаженный* та ін.; 5) складні слова: *благовѣрных, благодать, богозвучный, богонареченный, богохранимого, христоролюбивыхъ, христоробец* та ін.

Текст має багато ознак високого стилю: 1) непрямої порядок слів: *благодатию христовою, бисер многоценный, княже благочестивий*; 2) епітети і порівняння: *преподобнаго Антониа, великую власть, чуднуу икону, пречистаа богородица*; 3) нанизування епітетів: *пресвятаа, чистаа и непорочнаа владычица наша богородица и приснодѣвица Мариа; Симон же приимъ молитву и благословение от святаго яко нѣкий бисѣръ многоцѣнный и даръ*; 4) складні речення: *святой же дух огнемъ невестественным яму ископа на водружение корение, и на семь камени съгради господъ церковъ сию, и врата адова не удолѣють еи*.

Мова Києво-Печерського патерика зафіксувала переважання старослов'янських елементів над давньоруськими, повільне проникнення живої народної мови в церковні пам'ятки.

Лекція 5

Тема: Українська літературна мова другої половини XVI – середини XVII ст. Конфесійні тексти

План

1. Мова Пересопницького євангелія (1556-1561 рр.).
2. Формування конфесійного стилю (Крехівський апостол, Нягівські повчання, Острозька Біблія).
3. Мова полемічної літератури.

Література

1. Гриценко С. П. Динаміка лексику української мови ХУІ–ХУІІ ст. Київ : КММ, 2017. 934 с.
2. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 79–93.
3. Курс історії української літературної мови: У 2 т., за ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. І. С. 63–67, 79–80.
4. Німчук В. В. Пересопницьке Євангеліє – знову ювіляр. *Українська мова*. 2016. № 4. С. 3–23.
5. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 154–175.
6. Полюга Л. Євангеліє (1556-1561 рр.). Дослідження. (За наук. ред. В.В.Німчука). Київ, 2001. 700 с. *Українська мова*. 2002. № 3. С. 111–114 (рецензія).
7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : “АртЕк”, 2001. С. 64–87.
8. Чепіга І. П. Глоси Пересопницького євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови ХУІ ст. *Питання східнослов'янської лексикографії ХІ–ХУІ ст.* Київ: Наукова думка, 1979. С.64–68.
9. Чепіга І. П. Національна святиня. *Київська старовина*. 1992. № 4. С. 6–11.

1. Мова Пересопницького євангелія.

У ХУІ ст. в Європі зароджується реформація – це соціально-політичний, національно-визвольний та релігійний рух. Реформатори відкинули авторитет церковної традиції, вважаючи Біблію єдиним джерелом Божественної істини. У Західній Європі живі народні мови активно проникають у конфесійний стиль. З'являється конфесійна

література чеською мовою, Мартін Лютер переклав Біблію німецькою мовою. Білоруський просвітител ь Франциск скорина надрукував у Празі 22 книги Старого Заповіту в перекладі руською мовою.

У ХУІ ст. значна частина України належала Польщі, і католицизм був ідеологією колонізації, а латинь – мовою панівної релігії. Православ'я і слов'яноруська мова перебували у пригнобленому становищі. Почалася боротьба з католицизмом. Українське суспільство мало гостру потребу утверджувати живу українську мову в релігійних текстах. У той час уже було здійснено чимало перекладів церковних пам'яток, але найвизначнішим є переклад канонічного Євангелія, яке отримало назву Пересопницьке Євангеліє. Рукописний фоліант творився майже п'ять років із значною перервою, причина якої не встановлена. Розпочато його в 1556 році при церкві святої Трійці в с. Двірці на Волині, завершено в 1561 р. в с. Пересопниця на Рівненщині. Писцями були Михайло Василієвич і чернець Григорій. На 482 пергаментні листки пішло ціле стадо ягнят, козенят і телят. Перекладчі так сформулювали своє завдання: «А іже єсть перекладана тая то святая євангелія з язика болгарського на мову руськую, то для л҃пшого вирозумлення люду християнського».

У 1701 р. гетьман І. Мазепа подарував Пересопницьке Євангеліє Переяславському собору. Для світу цю пам'ятку відкрив філолог-славіст, письменник Осип Бодяньський у бібліотеці Переяславської семінарії. Учений стверджував, що в ній «*мова чиста, мов зорі небесні*».

Структура тексту. Текст поділено на глави, кожна з яких відкривають сумарії – короткий виклад змісту глави. Поява сумаріїв пояснюється тим, що українські книжники намагалися створити переклад, зрозумілий для всіх. Пам'ятка пишно оздоблена. Книга вправлена в дубові дошки, обтягнені зеленим оксамитом. Є італійські орнаменти епохи Відродження, чотири мініатюри з зображенням святих, майстерно виписані літери та ін.

Мовні особливості. Фонетика: 1) перехід *о, е* в *і* в закритих складах: *видпов҃даю*; 2) збіг *ы* та *и*: *великымь*; 3) перехід *е* в *о* після шиплячих та *ц*: *жона, чотири*; 4) вживання *҃* за традицією, але інколи *҃* переходить в *е* та *и*: *имел, ликарю*.

Морфологія: 1) закінчення дієслів на *и*: *говориш*; 2) наказовий спосіб дієслів з суфіксальним *҃*: *повел҃те*; описові форми на зразок:

нехай боудеть; 3) дієслівні форми на -мо: *речемо, будемо*; 4) частка *ся* перед дієсловом: *того ся не годить чинити*.

Лексика: 1) староукраїнські слова: *мїсто, клуня, поздоровленА, голод, розум, дочка, побудую* та ін.; 2) церковнослов'янські слова: *имїніє, живот, лоно, ибо, иже*; 3) паралельне вживання українських і церк. слів: *дъщерь – дочка; лїто – рок; градъ – город, мїсто; брак – веселА*; 4) іншомовні слова (полонізми і германізми): *ринок, ратуш*; 5) глоси до українських слів: *колодязь – студня, криниця, відро – глек, збан, житниця – клуня, стодола, кров – дах, стріха*. Це засвідчує пошук наддіалектного слова.

Синтаксис: 1) аналітичні і синтетичні форми майбутнього часу дієслів: *буду вечерял, будут могли і учиню, розмечу*; 2) живомовні сполучники: *бо, што, або, абихъ*.

Народнорозмовна тональність: *Ликарю излїчися сам*.

2. Формування конфесійного стилю. Крехівський апостол, Нягівські повчання.

У середині ХУІ ст. з'явилася пам'ятка «Нягівські повчання», яка відбила карпаторуський варіант мови. Особливості: 1) дієслова теперішнього часу на -ме: *береме, можеме*; 2) суфікс -чи в дієсловах: *печи* (пекти); 3) місцеві слова: *вогень, доку (поки), дітвак, вершинок (кінець)*; 4) слова від угорських коренів: *варош (місто), келтованя (витрати)*.

Риси української мови: 1) перехід *л* в *у* нескладове: *довгий, лишив, наказав*; 2) слова на -ня і -тя: *крещеня, проклятя*.

Крехівський апостол – переклад Радзивилівської біблії 1563 р., написаний живим болгарським правописом. Має 663 сторінки. Переклад здійснений на Волині або Поліссі Морфологічні особливості: 1) закінчення -ови в давальному відмінку: *Авраамови, грекови*; 2) кличний відмінок: *Павле, брате*; 3) форма множини іменників на -ове/-еве: *ангелове, грекове*; 4) нестягнені форми займенників і прикметників: *всякаа, лобраа*; 5) твердий *р*: *бура, порадок*.

Зафіксована жива народна мова з елементами південно-західного наріччя: 1) *ћ – е*: *грехове, лекарства, чоловіка*; 2) давні *о, е* перейшли в *у, ю*: *кунь, две тисячи крокувъ*.

1581 р. Острозька Біблія – переклад грецьких і церковнослов'янських текстів Св. Письма слов'яноноруською мовою, здійснений з ініціативи і фінансування К. Острозького. Перший

повний текст Біблії. 628 аркушів. Набув церковного визнання і поширився по всіх слов'янських землях. Має живомовні українські елементи і російські наголоси.

3. Мова полемічної літератури.

Твори І. Вишенського: «Писание до всѣх обще, в Лядской земли живущих», «Порада», «Писание к утекшим от православной вѣри священникам» та ін. І. Вишенський писав слов'яноруською та простою мовою. Особливості мови: поєднання книжного і просторічного варіантів, синтез публіцистичного, богословського, художньо-поетичного жанрів.

Групи лексики:

1. Загальноживана: *горілка, борщ, барило, скриня*. Мікрогрупа знижених слів: *имаття, черево, чоботище, деревище, бридкий, огидний, лупити, смаковати, глитати, заюшити*;

2. Книжна (переважно полонізми і латинізми): *гетьман, канцлер, статут, конституція, фундамент, прокуратор, секретар*;

3. Церковнослов'янські: *мудрованіє, високомудріє, тщеславіє, благочестіє, блаженство, благодать, святость, глас, глава*. Церковнослов'янська фразеологія: *алчних перекормити, нагих одівати*;

4. Новотвори – складні слова: *мясоед, свиноед, маслоед, сластноед, перцолобец, шафранолобец, периноспал, подушкоспал, м'якоспал*.

І. Вишенський застосовує прийоми нанизування і градації: *м'ясоед, скотоед, свиноед, куроед, гускоед, птахоед, пирогоед, маслоед, ситноед*. Питальні речення, повтор початків питальних речень: *Чи не ліпше вѣрою живим бути, ніжли невѣрием здохнути?*

Метафори: *сідло кглупства, гніздо миролюбия*.

Полемічну традицію, започатковану І. Вишенським, продовжив Захарія Копистенський у книзі «Палінодія» («Оборона»). М. Смотрицький «Пересторога», «Тренос». К. Транквіліон Ставровецький «Зерцало богословия» – науковий трактат, написаний книжною мовою ХУІІ ст.

Лекція 6

Тема: Ділові і художні пам'ятки др. пол. ХУІ – середини ХУІІ ст.

План

1. Розвиток ділової писемності. Мова українських грамот ХУІ – ХУІІ ст.
2. Публіцистично-діловий жанр. «Розмова».
3. Мова фольклору та книжного віршування.

Література

1. Актова книга Житомирського уряду кінця ХУІ ст. (1582-1588 рр.), підгот. до вид. М. К. Бойчук. Київ : Наукова думка. 1965. 191 с.
2. Волинські грамоти ХУІ ст., упор. В.Б.Задорожний, А.М.Матвієнко. Київ: Наукова думка, 1995. 435 с.
3. Гриценко С. П. Динаміка лексику української мови ХУІ – ХУІІ ст. Київ : КММ, 2017. 934 с.
4. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 79–93.
5. Жовтобрюх М. А. Важлива пам'ятка історії української літературної мови. *Укр. мова та літ. в шк.* 1979. № 1. С. 29–34.
6. Курс історії української літературної мови: У 2 т., за ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. І. С. 63–67, 79–80.
7. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 154–175.
8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : “АртЕк”, 2001. С. 64-87, 103–118.
9. Чепіга І. П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів ХУІ – першої пол. ХУІІ ст. *Мовознавство.* 1992. № 6. С. 3–11.

1. Розвиток ділової писемності. Мова українських грамот ХУІ–ХУІІ ст.

Ділова мова ХУІ – середини ХУІІ ст. засвідчена в грамотах, актах, матеріалах державних канцелярій, описах замків, листах та ін. Найбільша кількість ділових текстів сконцентрована в актових книгах, що фіксували документи міського самоврядування (*акта кгородские*),

документи церковних братств (*акта братские*), судові справи, пов'язані з розподілом майна.

Найдавніші актові книги, що дійшли до нас: книга Кам'янецького міського магістрату 1519-1520 рр. та Кам'янецька земська книга 1521 р.

Актові книги записового характеру нотували скарги громадян, документи про купівлю-продаж майна, заповіти та ін. Структура документів того часу: 1) початковий протокол (дата, соціальна характеристика особи, посада, повне ім'я); 2) основна частина – суть справи: процес продажу, дарування, обміну тощо. Містила побутові назви: *полведра меду, кожух, шовк, ланцюжок, сковорода, пшениця, віл; шість мірок жита, сиру копи дві*. Багато гідронімів, топонімів, антропонімів; 3) закінчення – повідомлення про те, адресат просить записати викладену ним історію до актової книги, і повідомлення писаря про виконання цього прохання.

Щодо мовного оформлення грамот. Змішування літер *ь* та *и*, *ы* та *и*, *е* та *ѣ*. Літера *е* позначала і твердий, і м'який звук: *потреба, себе, его, маеш* та ін. Історичний принцип написання виступав на другий план. Про це свідчить чергування прийменників *з* і *с*. Лаконізм документів не був на той час правилом, тому грамоти були великими за обсягом. Для грамот були типовими трафаретні формули *Божою милостию, в добром здравии*.

Приклад. Дарчий запис І. С. Ляховського його дружині Гелені (акт від 12 січня 1570 р.): *Я, Иван Семенович Ляховський, зеленин государський повіту Володимерського, визнавав тым моим листом, иж што с милости малжонки своеи панеи Галене з Кграева Ляховской ... дарую и записую панеи малжонце моеи рухомие речи по животе свем яко золото, сребро, перла, клейноты и шаты, стадо конное, быдло и весь добыток домовый, што тепер маю.*

Отже, мова грамот – це жива народна мова з домішками старослов'янizmів, полонizmів і латинizmів.

2. Публіцистично-діловий жанр. «Розмова».

«Розмова» – це двомовний словник-розмовник невідомого автора. Оригінал зберігається в Паризькій національній бібліотеці, а фотокопія – в бібліотеці НАН України. Дата написання не зафіксована. За припущеннями вчених – це 1575 р.

Обсяг словника – 144 сторінки. Складається з двох колонок: ліва (*Бесѣда*) містить слов'янорусські слова, права (*Розмова*) –

староукраїнські слова. На початку – вступ «До читательника ласкавого». Автор каже, що збирається приєднати переклад ще вісьмома мовами: англійською, німецькою, французькою, латинською та ін. Невідомо, чому автор не завершив свій задум. Також у вступі йдеться про те, що автор призначає словник мандрівникам, купцям, військовим.

Словник мав складатися з двох частин, але збереглася тільки перша. Містить 8 розділів, кожен присвячений певній тематиці: сніданок і обід, торгівельні теми, фінансові, господарські та ін. Останній розділ – зразки документів і перелік титулованих осіб.

Фонетичні особливості: 1) йотація голосних *e* та *i*: *мои* (над голосними стоять дужки або скісні риски); 2) сплутування *ы* та *и*: *наших* і *наших*; 3) замість *h* – *и*: *на воли*; 4) спрощення: *щасливого*, *позно*.

Морфологія: 1) кличний відмінок: *приятелю, Петре*; 2) інфінітив із суфіксом *-ти*: *нести*; 3) за традицією – суфікс *-л*: *продаль*.

Лексика: 1) питома українська лексика: *стіл, година*; 2) запозичення з чеської, французької, німецької, італійської, латинської: *тарілка, краля*; 3) ономастична лексика: *Анна, Іван*.

Пам'ятка засвідчує сформовану словотворчу систему, зокрема іменники із суфіксами *-ач, -ець, -анин, -тель* та ін.: *тлумач, господар, посланець, коваль, скарбник*. Суфікси пестливості: *синок, дідусь, Ганнуся*.

Зафіксовані поняття ввічливості: *будь ласкавъ, будь здоровъ, кгречный*.

Лінгвістична цінність розмовника в тому, що автор розширює стильові межі слов'яноруської мови і поряд із нею стверджує рівноправність української мови.

3. Мова книжного віршування і фольклору.

Перша спроба фіксації усної народної творчості припадає лише на ХУ ст. У цей час виникає новий жанр фольклору – історичний епос, зокрема думи. Розквіт дум відбувається у другій пол. ХУІ – середині ХУІІ ст. З'являються Дума про Самійла Кішку, Дума про Марусю Богуславку, Дума про Хвеська Ганжу – Андибера, Дума про Хмельницького та Барабаша. Мовні особливості: 1) пестливі слова: *головонька, сторононька, матусенька, доленька, ластівочка, коник сивенький*; 2) топонімічна й ономастична лексика: *Чорне море, неволя турецька, ординський шлях, Аркан-паша*; 3) дієслова мин. часу

із значенням тривалості дії: *походжає, поглядає*; 4) спаровані дієслова: *знає-відає, прохає-благає, грає-виграває*.

На кінець ХУІ ст. припадає початок книжного віршування. Зразки поетичної мови дають вірші Герасима і Мелетія Смотрицьких, Кирила Транквіліона Ставровецького, Єлисея Плетенецького, Касіяна Саковича, Яна Жоравницького. Драматургія представлена творами Памви Беринди, Касіяна Саковича, Якуба Гаватовича і твором невідомого автора «Слово о збуренню пекла». У першій половині ХУІІ ст. з'являється ще один жанр – інтермедії – комічні сцени з життя простих людей. Ці твори засвідчили живу народну мову. До книжного віршування відносять також ритмізовану прозу М. Смотрицького «Тренос, або Плач єдиної вселенської апостольської церкви».

Особливо поширеними були панегірики і полемічні вірші, спрямовані проти католицизму. В. М. Русанівський вважає, що українська поезія ХУІ ст. бідна на тропи, але для неї вже характерні ті ключові слова *сонце, серце, небо, віра, зірка, світ, світлоість, церква, Ісус, Христос*. Ці слова згодом визначатимуть особливості барокових творів. Серед нечисленних художніх засобів є фольклорні епітети: *ясне сонце, ясна зоря, студена зима, вітер бистрий*. Незначна кількість книжних епітетів: *многоцінний бісер, святая віра*.

Поезія зафіксувала намагання авторів писати церковнослов'янською мовою, але вона не була унормована, тому вони часто переходили на українську мову. Про це свідчать такі особливості: 1) лексичні українізми: *бачити, багатіти, вельми, згода, завжди, панувати, тривати, мова, надія, краса*; 2) закінчення *-ови, -єви: Петрови, царєви*.

На ХУІІ ст. припадає розквіт художньої літератури. За жанрами вона поділяється на поезію, драматургію і прозу. У першій половині ХУІІ ст. з'явилися вірші Касіяна Саковича, Тарасія Земки, Кирила Транквіліона-Ставровецького, Памви Беринди, Мелетія Смотрицького. В. М. Русанівський звертає увагу на те, що найбільш активно розвивалася поезія, яка складалася з двох різновидів: полемічно-панегіричного і побутового.

Лекція 7

Тема: Нормування української літературної мови в XVI–XVII ст.

План

1. Зародження друкарства в Україні. «Буквар» І. Федорова.
2. Початок граматичної обробки слов'яноноруської мови. «Граматика словенська» Л. Зизанія.
3. «Граматика» М. Смотрицького.
4. «Слов'янська граматика» І. Ужевича.

Література

1. Білоусенко П. І. Єсть известное художество... Граматиці М. Смотрицького 400 років. *Українська мова*. 2019. № 4. С. 47–56.
2. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 84–89.
3. Матвіяс І. Г. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. С. 16–24.
4. Кудрицький Є. М. Іван Ужевич – український граматист ХУІІ ст. і його праця. *Мовознавство*. 1970. № 1. С. 35–48.
5. Наєнко Г. М. Граматика Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького в контексті наукового текстотворення середньоукраїнського періоду. *Українська мова*. 2019. № 4. С. 70–84.
6. Німчук В. В. Мовознавство на Україні в ХІУ–ХУІІ ст. Київ: Наукова думка, 1985. С. 34–199.
7. Німчук В. В. Смотрицький М. – теоретик і дослідник церковнослов'янської мови. *Мовознавство*. 1979. № 6. С. 20–28.
8. Німчук В. В. І. Федоров і початки світського книгодрукування. *Мовознавство*. 1975. № 1. С. 73–80.
9. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. С. 68–105.
10. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 201–214.
11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : “АртЕк”, 2001. С. 94–97, 101–102.

1. Початок книгодрукування. «Буквар» І. Федорова.

У кінці ХУ ст. з'являються перші друковані кириличні пам'ятки, які на замовлення української громади були видані у Кракові

у друкарні Швайпольта Фіоля. На початку ХУІ ст. білорус Франциск Скорина видає у Празі 22 книги Старого Заповіту.

У 1564 році в Москві І. Федоров видає книгу «Діяння апостольська...», яку скорочено прийнято називати «Апостол». Після переїзду в Україну друкар перевидав цю книгу у Львові в 1574 р. Недолік книги – нема поділу на глави. Написана слов'яноруською мовою, очищеною від архаїзмів.

У 1568-1569 рр. у Заблудові за сприяння литовського гетьмана Ходкевича Іван Федоров видає «Учительне євангеліє».

У 1574 році І. Федоров у Львові видає «**Буквар**» – перший друкований підручник зі слов'яноруської мови. «Буквар» стає першою друкованою працею нецерковного призначення. Обсяг невеликий – 80 сторінок. Праця складається з двох частин – теоретичної і практичної. Перша сторінка містить азбуку того часу з графічними різновидами деяких букв (и, у, з). У «Букварі» подана азбука (45 літер кирилиці) у прямому, зворотному порядку й упереміш, дво- і трибуквені сполуки для читання.

Перша частина «Букваря» містить кілька розділів. Перший розділ присвячений дієслову. Другий розділ «О прозодії» містить пари слів, що відрізняються наголосом: *любите – любите*; сполуку *и род – ирод*. У третьому розділі викладено правила читання слів під титлами. Друга частина містить тексти як вправи для читання. Це щоденні молитви, вислови про корисність навчання, уривки з Біблії на морально-етичні теми.

Друге видання «Букваря» було здійснене в 1578 році в Острозі. У ньому є заголовки і буквиці – великі літери. Крім слов'яноруських текстів, є грецькі. Оригінал пам'ятки зберігається в королівській бібліотеці Копенгагена.

«Букварем» І. Федоров започаткував східнослов'янську граматичну традицію.

2. Початок граматичної обробки слов'яноруської мови. Граматика Л. Зизанія.

Внаслідок наступу католицизму на українську церкву виникає потреба в підручниках і словниках слов'яноруської мови.

1596 р. видатний мовознавець, педагог і церковний діяч Л. Зизаній-Тустановський пише працю «Граматіка словенска. Совершеннаго искусства осьми частій слова, и иных нужных». Пізніше автор видав буквар «Наука к читанию и разумѣнию письма»,

а разом з ним – «Лексис» – перекладний словник зі слов'яноноруської українською мовою. Граматика налічує 190 сторінок. Учений пропонує книгу спудеям і всім любителям «доброглаголиваго и пространнаго словенскаго языка».

Теоретична частина граматики та її структура створені за зразком грецьких та латинських граматик того часу. Перед теоретичною частиною вміщено українські тексти для читання, а також розділ про віршові розміри «О метрѣ, о рифмѣ, Пересторога хотѣчим вѣршѣ складати».

За традицією того часу вчений визначає 4 частини граматики: орфографія, просодія, етимологія, синтаксис, проте праця містить лише три перші частини. Виклад матеріалу подано у формі запитань і відповідей переважно слов'яноноруською, рідше – українською мовою.

У I частині «О орфографії» подано абетку з 37 літер: 11 голосних, 25 приголосних і звук ъ, який міг бути голосним і приголосним залежно від позиції у слові.

У II частині «О просодії» подано визначення складу. Склад може бути довгий і короткий залежно від голосної. Зизаній узаконив позначення наголосів у друкованих текстах, що сприяло унормуванню акцентуації слов'яноноруської мови. Пише про шість розділових знаків: запятая (,), срока (.), двосрочіє (:), подстоля (;), точка (.), соединительная – для переносу. Срока вживалася після незакінченого висловлення, точка – в кінці речення.

III частина «О етимології» - основна. Під етимологією розуміє морфологію. Визначає предмет: *«яже части слова оучить раздѣляти»*. Дає визначення речення, подає 8 частин мови: іменник, прикметник, займенник, дієслово, прислівник, прийменник, сполучник, дієприкметник.

Уперше в українському мовознавстві виділяє новий відмінок – орудний. Подає граматичні категорії іменника. Називає 4 роди: чоловічий, жіночий, середній та спільний. Шість відмінків (крім місцевого).

Л. Зизаній удосконалив і збагатив слов'янську лінгвістичну термінологію. У праці вперше кодифікується церковнослов'янська мова.

3. Граматика М. Смотрицького.

У 1619 році в Україні з'являється праця М. Смотрицького «Грамматіки словенскія правилное синтагма». Праця вийшла тоді,

коли в Україні вже було опубліковано кілька посібників для вивчення слов'яноноруської мови. Про її чистоту і правильність точилися суперечки, через це в назві вчений зробив натяк: *правильноє синтагма*. «Граматика...» була призначена передусім для викладачів. Праця велика за обсягом, містить багато визначень (визначення граматика), пояснень, прикладів. Учений вперше подав повний курс слов'яноноруської мови, торкнувся питань про нормативність і добрий стиль.

Фонетика. Алфавіт із 40 літер. Приголосні ділить на тверді і м'які, голосні – на довгі, короткі і «двовременная» (залежно від позиції у слові). Виявляє важливу особливість церковнослов'янської мови – чергування приголосних, ділить приголосні на українські і чужі (*г, ф, з* та ін.).

Вперше говорить про орфоєпію, наприклад, вимову *и* як звука високо-середнього піднесення. Подає правила орфографії: 1) написання великої літери на початку речення, строфи, у власних назвах, на позначення наук і наукових термінів; 2) диференціює *г* і *г*.

«О просодіи или о Оудареніи». Поділяє наголос на віршовий та орфографічний. Параграф про розділові знаки: знаки переносу, питання та ін. Параграф про скорочене написання слів «О тітле і словотітле».

Виділяє традиційно 8 частин мови, які поділено на відмінювані та невідмінювані. Іменник: 8 родів, 5 відмін, 7 відмінків, у тому числі місцевий. Категорія живих істот і предметів. Відмінювання слів грецького і латинського походження.

Велика увага приділена числівнику та дієслову (розділ «О глаголе»). Подано такі поняття: особові і безособові дієслова, спосіб, дієвідміна, час, особа, перехідність – неперехідність (перехідне – *люблю*; неперехідне – *стою*). Зафіксовано поняття *начертаніє*: просте, складне, прескладне (*емлю, приемлю, восприемлю*). Подає такі граматичні параметри дієслів: вид, число, особу, час, вид, спосіб, рід, дієвідміна.

Особливості словосполучення і речення. Синтаксичні зв'язки узгодження і керування. Вживання родового відмінка замість знахідного із заперечною часткою *не*.

Невеликий розділ присвячений вченню про стопи і віршові розміри.

Текст граматики написаний згідно з правилами, які в ній викладені, через це для сучасного читача він досить складний. Лише зрідка вчений пояснює матеріал українською мовою своєї доби.

Граматику Смотрицького вивчали в Сербії, Хорватії, Болгарії, Румунії, Молдавії та інших країнах Європи. Після його «Граматики» вже ніхто не наважився нападати на церковнослов'янську мову як невідповідну. Завдяки йому норми церковнослов'янської мови набули поширення і донині функціонують у конфесійному вжитку. Через цей внесок у науку М. Смотрицького вчені вважають **основоположником української лінгвістики**.

4. Граматика І. Ужевича.

У 1643 році з'явилася видатна пам'ятка староукраїнської філології – «Грамматыка словенская» Івана Ужевича. Праця написана латинською мовою. Відомі два варіанти: Паризький рукопис 1643 року і Арраський рукопис 1845 року. Обсяг – 142 сторінки. Заголовок обіцяє читачеві опис слов'яноруської мови, але насправді автор подає систему української мови ХУІІ ст. для зіставлення вчений залучає факти грецької і давньоєврейської мов.

Починається алфавітом у друкарському і скорописному варіантах. Подано кириличні і глаголичні літери. Серед кириличних літер немає літери г. Як зразок глаголичного тексту наведено молитву «Отче наш». Алфавіт налічує 43 букви: 24 приголосних і 19 голосних.

Окремий розділ присвячений морфології. Подано 8 часин мови і їх граматичні характеристики. Творення вищого і найвищого ступенів порівняння прикметників. Парадигма займенників фіксує паралельні форми: *наш* і *нашый*, *наша* і *нашаА*, *он* і *оный*. Подано стягнені форми займенників: *мѣрю нань* (заміряюсь на нього), *уповаю нань* (надіюсь на нього).

Деривація слів: *Федір* – *Федорович*; *воєвода* – *воєводич* (син воєводи), *воєводянка* (дочка воєводи). Похідні від прикметника *малий*: *малюхний*, *малюсенкій*, *малюсенечкій*, *малюсенеченкій*.

ГраMATика містить особливості інших слов'янських мов: польської, чеської, хорватської. Очевидно, вчений намагався описати слов'янську лінгвістичну систему. Працю активно використовували французькі лінгвісти.

Лекція 8

Тема: Українська лексикографія XVI–XVII ст.

План

1. Початок лексикографії.
2. «Лексис» Л.Зизанія.
3. «Лексикон славенороський» П.Беринди.

Література

1. Бурячок А. А. Семимовний словник поч. ХУІІ ст. *Мовознавство*. 1969. № 2. С. 47–54.
2. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 89–93.
3. Курс історії української літературної мови. У 2 т. / За ред. І. К Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1. С. 90–94.
4. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською і білоруською. Київ : Наукова думка, 1980. 304 с.
5. Німчук В. В. Словник Памви Беринди та його місце в історії лексикографії. *Мовознавство*. 1978. № 2. С. 24–37.
6. Німчук В. В., Чепіга І. П. Про відзначення 350-річчя від виходу в світ «Лексикона» П. Беринди *Мовознавство*. 1978. № 3. С. 90–91.
7. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. Київ : Наукова думка, 1978. 202 с.
8. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 201–214.
9. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 98–100.

1. Початок лексикографії.

Початком лексикографічної практики в Україні вчені вважають глоси, які вживалися в церковнослов'янських та українських пам'ятках (перекладах Біблійних текстів, насамперед Нового Завіту). Це було зумовлено такими причинами: 1) неможливістю адекватного однослівного і точного перекладу назв реалій, яких не було в українському житті; 2) прагненням зберегти урочистість тексту, намаганням виробити український високий стиль. Велику кількість глос містять Пересопницьке євангеліє 1556-1561 р., Крехівський апостол 1560 р., Волинське євангеліє 1571 р. Глоси підготували ґрунт для творення тлумачних словників.

На межі 70-80 р. ХУІ ст. з'являється перша спроба укладання слов'янонорусько-українського словника. Це був «Лексисъ съ толкованием словенскихъ словъ просто» невідомого автора, вміщений як додаток до Острозької біблії 1581 р. Його обсяг – 7 вплетених аркушів. Реєстр – 896 слів, 128 слів не пояснені. Праця рукописна. На думку В. Німчука, автор запозичив багато матеріалу з праці «Толкование именъ по алфавиту» російського вченого Максима Грека.

2. «Лексис» Л. Зизанія.

У 1596 році з'являється перший друкований словник «Лексис сирѣчь реченія, вкратцы събраны. И из словенскаго языка на простый русский діалект истолкованы». Автор – лінгвіст, перекладач, письменник, педагог, церковний діяч Л. Зизаній. «Лексис» надрукований у Вільні. Окремою книгою він не видавався, а входив до складу збірників, що починалися букварем. Словник налічує 1061 словникову статтю. У словнику подано переклад церковнослов'янських слів українською мовою.

Способи перекладу і пояснення слів:

1. Одним словом, наприклад: *сандаліА* – *черевики*, *срам* – *сором*, *селеніє* – *мешканьє*, *свѣтъ* – *порада*, *скважна* – *щілина*;

2. Переклад слова з ілюстрацією його вживання в мінімальному контексті, наприклад: *вселенная* – *весь свѣтъ*, *патриархъ вселенский* – *отецъ начальный всему свѣту*;

3. Переклад двома або кількома словами: *баснословіє* – *нікчемная мова*; *алчу* – *исти хочу*; *безмолствую* – *в затишку живу без гомону*.

4. Синонімами, наприклад: *ад* – *темность*, *невідоме місце*; *баснь* – *казка*, *байка*, *слово*; *вѣтіА* – *ритор*, *оратор*; *ароматы* – *запахи*, *альбо зґльє пахучее*.

5. Енциклопедичне пояснення, наприклад: *зеленичіє* – *єсть дерево, которое лѣтѣ і зимѣ зелено, подобно листьє маєт зіллю, на котором черниці ягоди растут*.

Учений дотримувався традицій європейської лексикографії: до реєстру словника він увів іменники в називному відмінку, прикметники – в чоловічому роді, дієслова – в І ос. однини теп. часу. Нове – розробка значення слова на основі контексту, цитати, етимологія окремих слів. Уперше в мовознавстві Л. Зизаній паспортизував реєстровий матеріал (є 30 посилань на Острозьку

біблію). Переважає авторська творчість – виявлено тільки одне лексикографічне джерело.

3. «Лексіконь славенороскїй и именъ тлькованїе» Памви Беринди.

1627 р. був написаний словник Памви Беринди «Лексіконь славенороскїй и именъ тлькованїе». Словник став найвидатнішим досягненням не лише лексикографії, а й староукраїнської лінгвістики, оскільки в ньому окреслено вищий етап її розвитку. Учений поставив перед собою завдання: зміцнити престиж церковнослов'янської мови шляхом кодифікації її лексики і утвердити норми книжної мови. Автор використав багато лексикографічних джерел: 1) словник Л. Зизанія; 2) словник-ономастикон XIII ст. «Р҃чь жидовскаго языка»; 3) словник Максима Грека; 4) етимології імен візантійського філолога ХУ–ХУІ ст. Мануїла Ритора; 5) глоси із книг Ф. Скорини та ін.

Словник містить 6982 реєстрових слова. Складається з двох частин. Перша частина – «Лексіконь славенороскїй». Містить переклад загальних назв зі слов'яноноруської староукраїнською мовою.

Способи перекладу і пояснення слів: 1) одним словом: *благодарю* – дякую; *достойный* – *годный*; *благословенїѣ* – *побожность*; *врачую* – *л҃чу*; *благословенъ* – *щасливий*; *красота* – *оздоба*;

2) синонімами: *лучший* – *л҃пший*, *добр҃йший*; *благол҃пие* – *оздоба*, *л҃пота*, *окраса*, *пенкность*. Часто автор подає переклад зі словника Л. Зизанія і доповнює власним прикладом або матеріалом з інших джерел: *бездна* – *безодня*, *глубокость*, *мнозтво многое вод*; *воин* – *рицеръ*, *жолн҃ръ*; *зри* – *виждь*, *смотри*, *позирай*, *дивися*, *домишляйся*, *догадуйся*, *гляди*, *познавай*;

3) словами з інших мов: *абїе* – *уже*, *зараз*, *скоро* (укр.), *внетъ* (польс.); *п҃тель* – *чески и руски когутъ*, *лит. петухъ*;

4) описовий метод: *день* – *котрый есть противный ночи*;

5) іноді дає не звичайний переклад, а широкі пояснення, уточнення на основі мовних джерел (латинських текстів, Біблії) та власних знань: *Тиранъ* – *царующий князь, окрутне панующий або мучитель*; *землемер҃ѣ*, *или землем҃рство* – *геометрїа, сир҃чь размирительная. Есть сие художество з҃ло полезно кг размерению градовства и путїй*.

Друга частина «Именъ тлькованїе» подає етимологію іншомовних власних назв – антропонімів і топонімів, наприклад: *Сильвестр* – *славен*; *Іларіонъ* – *тихомирень, сладок норовомъ*;

Венедиктъ – благословен або дерзновенне; Тіть – чести достойный або учтивый. Окремі слова не зміг пояснити: *Сергей – римска пословица, а толкъ ея невѣдомъ мнѣ.* Як матеріал використав Антверпенську біблію латинською і грецькою мовами, зіставляючи з Острозькою біблією.

Особливості мови: 1) змішування *ы* та *и*: *крык, крила*; 2) дієприслівники на *-чи*: *мовячи*; 3) дієслова на *-мо*: *мовимо, чинимо*; 4) збагатив норми української мови, зокрема *дж*: *роджу*.

Завдяки словнику Памву Беринду вважають основоположником української лексикографії.

Лекція 9

Тема: Мова українського бароко

План

1. Лінгвістичні риси українського бароко.
2. Роль Києво-Могилянської академії в розвитку української літ. мови.
3. Мова ділових пам'яток. Документи канцелярії Б. Хмельницького.
4. Стильові особливості мови літописів (літописи Самовидця, С.Величка, Г.Грабянки).

Література

1. Ажнюк Л.В. Стилістичний синтаксис універсалів канцелярії Богдана Хмельницького. *Мовознавство*. 1993. № 4. С. 47–53.
2. Гуцуляк І. Рецепція Біблії у символіці українського поетичного бароко. *Лінгвостилістичні студії*. 2020. Вип. 12. С. 37-53.
3. Ділова мова Волині і Наддніпрянщини ХУІІ ст. (Збірник актових документів). Підгот. В. В. Німчук, В. М. Русанівський та ін. Київ : Наукова думка, 1981.
4. Козловська Л. У камені та слові (про стиль барокко). *Культура слова*. 1990. Вип. 39. С. 21-26.
5. Майданович Т. Принципи поцінування української барокової проповіді. *Мовознавство*. 1996. № 2. С 34-39.
6. Німчук В.В, *Мовознавство на Україні в ХІV-ХVІІ ст.* Київ : Наукова думка, 1985. С. 34-199.
7. Павленко Л. До джерел словесних скарбів. Луцьк: Вежа, 1997. С. 113-114, 154-158.
8. Плющ П.П, *Історія української літературної мови.* Київ : Наукова думка, 1971. С. 223-235.

9. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : “АртЕк”, 2001. С. 94-102, 123-125.

10. Українське бароко. *Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації україністів (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990)*. Київ, 1993.

11. Чепіга І.П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI-XVII ст. *Українська мова та література в школі*. 1989. № 10. С. 64–69.

12. Штанденко У. Мовний аналіз гетьманських універсалів Івана Мазепи. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 91–100.

1. Лінгвістичні риси українського бароко.

У кінці ХУІ ст. в європейській культурі виникає новий стиль – бароко. З португальської вислів *perla baroque* перекладається як *перлина незвичайної форми*. Стилю бароко притаманні надмірна вишуканість, декоративність, ускладненість художньої форми. Письменники Західної Європи проголосили оригінальність твору його найважливішою перевагою, а необхідною рисою – складність для сприймання. Із Західної Європи бароко проникає в українську культуру: художню літературу, науку, архітектуру, живопис, музику.

Українське літературно-мовне бароко представлене такими іменами: Петро Могила, Лазар Баранович, Інокентій Гізель, Іоаникій Галятовський, Антоній Радивиловський, Стефан Яворський, Феофан Прокопович, Мелетій Смотрицький, Климентій Зиновійв, Касіян Сакович, Тарасій Земка та ін.

Доба бароко позначилася розвитком усіх родів літератури: епосу, лірики, драми. Епос представляли великі жанри (життя, літописи, паломництва, історичні твори) і малі жанри (казання, проповіді). Лірика: епічна, героїчна, панегірична, морально-дидактична, духовна поезія. Особливо популярною була «фігурна» поезія: акровірші, абеткові вірші та ін. драму представляли інтермедії та шкільні драми (народні і класичні).

Лінгвістичні риси українського бароко: 1) тримовність: художні твори і наукові праці писали українською, польською і латинською мовами; 2) наслідування європейської літератури, звертання до античної поезії; 3) жива народна мова; 4) змістова і формальна складність: тропи, риторичні фігури, алегорії, символи, гіперболи. Основні риси – метафоричність, символічність, антонімія, контрасти; 5) домінантні образи і символи: *світло і тінь, життя і смерть, небо і земля, комічність і приземленість, безмірність всесвіту і мізерність*

людини; б) синонімічно-антонімічні ряди: *злість, кривда, ніч смертна, гріх – мудрість, чеснота, добродійність, нектар небесний, благодать*.

Поширеними поетичними формами доби бароко були «віршові іграшки» – вірші з незвичною формою: «фігурний» вірш (рядки різної довжини утворювали малюнок хреста, яйця тощо), вірші-раки (читалися зліва направо і навпаки: *А роза упала на лапу Азора*), алфавітний вірш (слова починалися з літер алфавіту: *Аз благ всѣх гллубина, дѣва єдина*), акростих (початкові літери рядка утворювали ім'я автора), мезостих (потрібні слова склалися з літер, що знаходилися всередині вірша).

Популярним поетом того часу був Іван Величковський. Вірш «Ехо»:

- *Что плачеш, Адаме, земного ли края?*

- *Рая.*

У мезовірші «Остання штучка» І. Величковський зашифрував власне ім'я: *Ісуса Христа ВЕЛИЧАймо, яко ВвЕСЬ єсть сладКІЙ знаймо*.

Відомий поет і етнограф кінця ХУІІ – початку ХУІІІ ст. Климентій Зиновійв залишив рукописну збірку, що вміщує близько 370 віршів: епіграми, елегії, морально-дидактичні твори, псалми, молитви, панегірики та ін.

Епітети і метафори у драматичному творі невідомого автора «Царство натуры людской»: *прегорка неволя; бог на престоле райском; небо славно і розкошно; цвѣтоносні трави; глас во мѣре райських рѣк; нехай же не жию между человѣки в тяжелой печали; свѣтозарнии небеса; вѣрую, надѣюся, иж вийду о Бозѣ, твои же, о Милости, лобызаю нозѣ*.

Значну частину поетичного бароко становлять панегірично-полемічні твори, наприклад, Кирило Транквіліон-Ставровецький прославляє Бога: *Слава тобѣ, Христе, цару преславний, / Чудний Боже, силний, вседержавний*. Як стверджує В. Русанівський, улюблені слова поетів-панегіристів такі: *сонце, мѣсяць, звѣзди, свѣтло* як символи віри, а також *орел* як символ сили. Автори вдаються до порівнянь своїх сучасників з героями античного світу і з діячами Київської Русі.

2. Роль Києво-Могилянської академії в історії української літературної мови.

У середині ХУ ст. в Україні виникають братства – культурно-освітні організації. При Київському братстві було відкрито школу і бібліотеку, згодом засновано Київський колегіум – перший вищий навчальний заклад у Східній Україні. У 1654 році він отримує назву Києво-Могилянська академія. Викладання багатьох предметів велось латинською мовою. Викладалися точні науки, а також граматики, піїтика, риторика і кілька європейських мов.

Протягом ХУІІ-ХУІІІ ст. в Україні було написано 183 підручники з риторики, 127 з них написали викладачі К.-М. академії.

З Києво-Могилянською академією пов'язані такі письменники і вчені: М. Смотрицький, К. Сакович, С. Косов, Й. Кононович-Горбацький, Є. Славинецький, Л. Баранович, І. Галятовський, С. Полоцький. Є. Славинецький і С. Полоцький переклали церковні твори з грецької і латинської мов.

Мова професорів і студентів Києво-Могилянської академії вражає вишуканістю. У 1659 р. викладач Києво-Могилянської академії видає книгу «Ключ розуміння», в яку ввійшов посібник з риторики «Наука, або способ зложеня казаня» та збірка релігійних проповідей (господніх, богородичих і недільних – відповідно до свят). Пропонує прийоми, за допомогою яких складається проповідь: порівняння, метафора і алегорія. «Казання друге» побудоване на порівнянні Христа з коштовними каменями, а Богородиці – з квітами.

На думку В. Русанівського, серед усіх творів, написаних староукраїнською літературною мовою, мова творів Галятовського найближча до народної. Про це свідчать: 1) прийменник *од* замість *от*; 2) втрата початкового *і* на початку дієслів: *мати*; 3) твердий *р*: *крык, тры*; 4) у дієсловах *в* замість *л*: *зрозумів*; 5) дієслівні форми на *-но, -то*: *вигнано, бито, приложено*.

Лексичний склад: багато запозичень з латинської і грецької, наприклад: *декрадовати* (втрачати цінні риси, занепадати), *катедра* (місце для лектора). Терміни: *тема* (предмет промови), *наррація* (виклад), *конклюдія* (завершення).

У 1706 році Ф. Прокопович видає підручник «Про риторичне мистецтво», який налічує більше 300 сторінок і написаний латинською мовою. Називає риторику «цариця душ, княгиня мистецтв». Формулює теорію про три стилі: високий, середній і низький.

М. Довгалевський, професор Києво-Могилянської академії, написав підручник з поезики «Сад поетичний». Порівнює вірші з садом. Драма «Комическое действие». Персонажі розмовляють різними мовами. Представлена народна мова.

3. Ділова писемність. Мова документів канцелярії Б. Хмельницького.

Ділова мова доби бароко представлена такими документами: 1) ділові листи, в тому числі державно-дипломатичного характеру; 2) приватна документація; 3) актово-урядові документи: книги міських урядів, судові документи, грамоти (наприклад, охоронна грамота Б. Хмельницького київським міщанам 1655р.), документи представників гетьманської адміністрації, універсали Б. Хмельницького.

Як зазначає В. Русанівський, у ХУІІ ст. в Україні з'являються цілі томи юридичної літератури, розширюється тематика ділових документів, відбуваються активні процеси творення нової суспільно-політичної та адміністративно-правової лексики. Групи слів: 1) назви суспільних станів, військових і цивільних посад: *козацтво, городова старшина, гетьман, військо реєстрове запорозьке, осавул, сотник, отаман кошовий*; 2) назви одиниць територіального поділу і органів самоврядування: *повѣт, майстрат, рада генеральна*; 3) інша книжна лексика, насамперед канцеляризми: *указ, указаніє, писаніє, датки, орендари*; 4) стійкі вислови ділового стилю: *доносим до відомості, доходить скарга*; 5) народнорозмовна лексика (слова на позначення предметів домашнього вжитку, явищ природи, назви осіб, назви, пов'язані з людиною тощо): *фляшка, скриня, чобіт, комора, горілка, байрак, млин, шлях, пасіка, муляр, швець, кушнір, тесля*; 6) емоційно марковані слова та вислови: *С горькими слезами упадаем предъ престолом Вашего Царского Пресвітлого Величества* (в листах).

Фонетичні особливості: 1) непослідовне вживання *ћ* та *е*, *и* та *і*; 2) на місці *А* вживається *я*: *стоячи*; 3) титли: *млсти* (милости), *мця* (місяця); 4) після прийменника в переважно нема *ъ*, хоча: *ихъ, тотъ, которомъ*.

4. Літописи.

На ХУІІІ ст. припадає розквіт історико-мемуарної прози. Цей жанр зафіксував такі мовні тенденції: 1) традиції української книжної мови; 2) традиції церковнослов'янської мови; 3) вживання живої народної мови; 4) вживання росіянізмів та іншомовних запозичень.

У 1702 році з'явився літопис невідомого автора, який назвали літописом Самовидця. Мова літопису Самовидця близька до живої народної мови. Літопис уникнув стилю бароко. Мовні особливості: 1) українські сполучники: *що, однак, хоча, бо, як, але*; 2) розмовна українська лексика: *столец, шкода, неволя, борошно, горілка, брага, дівка, жених, наймит, стужа*; 3) книжна лексика: *полковництво, гетьман, реєстр, боярство*, у тому числі канцеляризми з дієсловом чинити: *чинил росмотр*; 4) військова лексика: *сагайдак, стріли, військо, корогви, полк*; 5) церковнослов'янізми: *миłosердіє, православіє, гоненіє*; 5) полонізми, латинізми.

Автор вживає народні прислів'я, наприклад: *Нестатечная приязнь вовка з бараном*. Майже нема образних засобів. Зафіксовано лише два порівняння, наприклад: *«Просили єго Многогрішного, жеби он над ними гетманом бил. Чего он обмовлявся, як старая дівка хорошого жениха, бо сам того потребував»*.

1710 р. – літопис Г. Граб'янки, написаний церковнослов'янською мовою. Риси: 1) стилізація під церковнослов'янську мову, старослов'янські мовні форми, наприклад: *воста, написа* (аорист), *востаху, творяху* (імперфект), початкове *є* – *єсень*, старослов'янські сполучники та ін.; 2) велика кількість епітетів: *славний і давній народ руський, серце скрушне і смиренне, високим розумом посудить, преславний вождь запорозький*; 3) синтаксис високого стилю: питальні і спонукальні речення, звертання, складні речення, інверсія: *військо запорозьке, воїни українські, воїни хоробрі*.

У 1718 році з'являється літопис С. Величка *«Сказаніє о войнѣ козацкой з поляками чрез Зѣновія Богдана Хмельницького гетмана Войска Запорожского восьми лѣтѣх точившойся»*. П. Житецький назвав мову С. Величка строкатою, маючи на увазі чергування слов'янорусської і простої мови. За жанром пам'ятка перебуває на межі художнього твору і наукового трактату. Автор каже, що хоче подати інформацію *«простим стилем і нарѣчієм козацьким»*, проте його стиль далекий від простоти. Написаний переважно високим стилем. Містить листи Б. Хмельницького, промови відомих людей (полемічний діалог між І. Галятовським і польськими єзуїтами), ділові документи, дипломатичні документи. Лексика власне українська: *товариш, господар, утиски, розмовляти*; запозичена: *універсал, прогрес, документ, декларація*.

Групи лексики: 1) військові поняття: *гетьман, полковник, булава, печать срѣбная войсковая, порох, мушкет, пістолет, зброя*; 2) абстрактні поняття: *здирство, утиски, помста, зрада*; 3) народнорозмовна лексика: *злodyга, ледащиця, брехун*; 4) народна фразеологія: *розминутися з правдою, гонити вітра в полі, видушив, як ведмідь бджоли*; 5) живомовні форми слів: *проти, межі, поміж, понад, близько, край*; 6) стягнені прикметники: *радосні, недоволні*.

Мова літописів засвідчила численні пласти лексики, що називала реалії і поняття того часу. У літописах органічно поєднані книжні елементів і жива народнорозмовна мова.

Лекція 10

Тема: **Українська літературна мова у другій половині XVIII ст.**

План

1. Мовна ситуація в Україні у другій половині XVIII ст. Занепад староукраїнської мови.
2. Стилiстична диференціяція староукраїнської мови.
3. Епістолярні пам'ятки XVIII ст.
4. Останні представники староукраїнської мови. Мова творів Г.Сковороди.

Література

1. Гнатюк Л. То якою ж мовою писав Григорій Сковорода? *Дивослово*. 2006. № 3.
2. Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). Підготував до вид. В.А.Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1979. 416 с.
3. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 93-122.
4. Курс історії української літературної мови. У 2 томах / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. I. С. 127-132.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 118-127.
6. Павленко Л. П. До джерел словесних скарбів. Луцьк: Вежа, 1997. С. 161.
7. Передрієнко В. А. Формування української літературної мови ХУІІІ ст. на народній основі. Київ : Наукова думка, 1979. 142 с.

8. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 232-252.

9. Приватні листи ХУІІІ ст. Київ : Наукова думка, 1987. 370 с.

10. Русанівський В. М. Джерела розвитку східнослов'янських літературних мов. Київ : Наукова думка, 1985. С. 165-167.

11. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 1216-148.

12. Федак С. А. Українська літературна мова на Волині у ХУІІІ ст. (фонетика та морфологія Почаївських стародруків). 10. 02. 01. : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004. 20 с.

1. Мовна ситуація в Україні. Занепад староукраїнської мови.

У ХУІІІ ст. в Україні подовжують функціонувати два типи літературно-писемної мови: слов'яноруська і проста. Слов'яноруська мова була найбільш унормована (граматики Л. Зизанія і М. Смотрицького, словники Л. Зизанія і П. Беринди). Сфера функціонування – конфесійна й освітня (в багатьох братських школах навчання велось слов'яноруською мовою). Активне проникнення живомовних елементів у слов'яноруську мову засвідчили твори Ф. Прокоповича, Г. Грабянки, В. Григоровича-Барського: *кто і хто, что і що, яко і як, былъ і був* та ін.

Проста мова значною мірою становила суміш церковнослов'янізмів з живомовними українізмами і полонізмами. Мова ділових пам'яток, приватного листування, перекладної церковної літератури. Особливості її фонетико-граматичної структури зафіксувала граматика І. Ужевича, а лексики – словник невідомого автора «Синоніма славенороська».

Народнорозмовна мова – найменш унормована. Становила сплав різних елементів, насамперед діалектних. Риси: 1) повне нерозрізнення *ы* та *и*; 2) вимова *ђ* як *і*: *мідь, сопілка, барвінок*; 3) іменники середнього роду з подвоєнням і без нього: *платє і волоссе*; 4) чергування *г, к, х / з, ц, с*: *дочиђ, на горђсђ, по чариђ*, хоча були слова *на рђкђ, на горђхђ*; 5) стягнені і нестягнені форми прикметників: *щирая, добрая, мила*; 6) паралельні форми інфінітива: *ховати, положить*.

На цей період припадають заборони української мови. З другої половини 17 ст. в Україні починаються сильні колонізаційні рухи. Лівобережжя опинилося під владою Москви, Правобережжя –

Польщі. Посилюється процес денаціоналізації верхів українського суспільства. Царювання Петра I і Катерини II були блискучими для Росії, а для України – найтяжчими, вони ґрунтувалися на московській нетерпимості до всього чужого. І. Єфремов пише: «Косим оком поглядали в Москві на українське письменство, що навіть у своїй схоластичній одежі було свіжим перед московською запліснявілістю».

Переслідування української мови відбувалося в церковній, освітній, державно-політичній сферах.

Першими жертвами утисків українського слова стало чимало письменників. Твори Кирила Транквіліона-Ставровецького спалили, Лаврентій Зизаній змушений був перекласти працю «Катехізіс» церковною мовою і хотів видати її в Москві, а коли її видали, то виявилось, що вона фактично перероблена російською мовою. Дмитро Ростовський також не впізнав свої твори після російського редагування.

Об'єктом централізаційних заходів обрусіння й заборон української мови стає наша конфесійна сфера. За Петра I московське духовенство почало агітацію: 1) щоб «в Москве не было игумена и архимандрита от казацкого рода»; 2) щоб росіяни були в українських церковних урядах. У 17 ст. в церковній сфері починається цензура на українське слово. Московська влада забороняє українські богослужбові книжки.

Це знаходить системне продовження у ХУІІІ ст. У 1720 році був виданий царський указ про заборону друку українських богослужбових книжок в Києво-Печерській і Чернігівській типографіях. З 1721 р. всі церковні книги з українських друкарень направляли в Москву в синодальну контору для виправлення і узгодження з великоросійськими. В 1769 р. вийшов указ московського синоду про вилучення в населення букварів та україномовних церковних книг.

Київський митрополит Самоїл Миславський, догоджаючи Катерині II, видав суворий наказ навчати студентів Києво-Могилянської академії чистої російської вимови богослужбових текстів. Українським священикам також було наказано читати і правити службу Божу голосом, «свойственным российскому наречию».

Українська мова активно вилучалася з державно-політичної сфери. У 1729 році Петро II видав указ про те, щоб усі державні постанови і розпорядження були переписані російською мовою.

Нищення української мови торкнулося і освітньої сфери. Царський уряд забороняє мандрівним дякам викладати в народних школах, і багато шкіл закривається у зв'язку з відсутністю вчителів. Протягом 1740-48 рр. на Лівобережжі було 786 шкіл, а через 66 років – жодної. Цей факт зафіксований у рапорті Чернігівського архієрея на ім'я генерал-губернатора князя Куракіна. У 18 ст. трагічна доля спіткала перший університет східної Європи – славетну Києво-Могилянську академію, яка була осередком української освіти і дала Україні багато видатних учених. У 1763 р. Катерина II видала указ про заборону викладання українською мовою в Києво-Могилянській академії і перехід на російську мову навчання. На поч. XIX ст. Києво-Могилянська академія була закрита. У 1764 році Катерина II ліквідувала гетьманство, а в 1775-му зруйнувала Запорізьку Січ, яка була не лише військово-політичним осередком, а й освітнім. На Січі були школи і бібліотеки.

Видатний український письменник М. Костомаров про XVIII ст. писав так: «Україна замовкла. І її народність була віддана зневазі. Ім'я хохол, яке москалі давали козакам від їх оселедців, стало синонімом дурня. Поетична мова України стала предметом зневаги і глумління. Нерідко самі українці червоніли, коли вимова їх виявляла південне походження. Українська історія була або забута, або представлена у спотвореному вигляді відповідно до благих цілей і поглядів уряду».

Історичні та політичні події призводять до змін у літературній мові. Перестають виходити твори житійно-повістєвого жанру, занепадає полемічна література, припиняє існування шкільна драма, втрачають значення духовні вірші та пісні, проповідницькі твори, припиняється одописно-панегіричне віршування. Найбільш активним стає народнорозмовний варіант. Він застосовується в художній літературі: інтермедіях, побутових, бурлескних, сатиричних віршах, думах, легендах, лікарських порадиниках.

2. Стилiстична диференціяція староукраїнської мови.

Процес переходу староукраїнської літературної мови на народну основу характеризувався інтенсивним жанрово-стилiстичним розвитком. Диференціяція стилів староукраїнської мови

здійснювалася за двома лініями: традиційно-стильовою і структурно-функціональною.

Традиційно-стильовий поділ полягав у розрізненні трьох стилів: високого, середнього, низького. При такому поділі функції мови пов'язувалися зі ступенем образної ускладненості. Високим стилем належало писати оди, трагедії, панегірики; середнім – елегії, історико-мемуарні твори; низьким – народні сцени, байки. За високим стилем закріплювалася слов'яноруська мова, за середнім – проста мова, за низьким – народнорозмовна мова.

У структурно-функціональному плані виділялося 6 стилів: науковий, діловий, публіцистичний, конфесійний, художній, розмовний (зафіксований переважно в епістолярних пам'ятках). В основному традиційно-стильові розрізнення накладалися на структурно-функціональні, проте повної відповідності не було. Слов'яноруська мова застосовувалася в пам'ятках середнього стилю (актах, документах церковного управління), а зі стилістичною метою – в жанрах низького стилю (гумористично-сатиричних і бурлескно-травестійних творах), проста мова – у творах високого стилю (перекладах богослужбових книг, драматичних творах, одах), народнорозмовна мова проникала в тексти середнього стилю – вірші, акти, документи, науково-довідкові твори.

У кінці ХУІІІ ст. – на початку ХІХ ст. народнорозмовний варіант настільки переважав інші варіанти, що остаточно витіснив їх. Зблизившись з уніфікованим і найпоширенішим південно-західним наріччям, він перетворився на нову українську літературну мову.

3. Епістолярні пам'ятки ХVІІІ ст.

Жанр приватного листування виник ще в Київській Русі, проте листи цього періоду є нечисленними. Лише у ХУІІІ ст. епістолярні пам'ятки починають функціонувати настільки активно і є такими численними, що можна говорити про епістолярний жанр. Характерна ознака листів ХУІІІ ст. – їх наближення до ділових пам'яток. Це пояснюється тим, що часто авторами і листів, і документів були ті самі люди: козацька старшина, канцеляристи, офіційні особи. Стиль листів також залежав від соціального становища або освіти автора. За тематикою листи поділялися на дві групи: ділові і приватні.

У ділових листах ішлося про купівлю-продаж, поділ, успадкування майна, позику, борг та ін. Характерний книжний виклад. Приватні листи фіксували стосунки між членами родини або

приятелями. Мали побутовий характер (привітання, новини та ін.). Початкові формули звертання зафіксували звертання *мосцѣ, добродію, пане* (з другої пол. ХУІІІ ст. – *государь*). Вказівка на посаду: *Пане писарю полковий стародубівський, пане гетьмане, пане судия*. У багатьох листах зафіксовано розлогі, багатослівні звертання: *ясновельможний а на нас велце милостивий пане гетьмане войска его царського пресвітлого величества Запорозкого, милостивий пане, добродію наш!* Такими ж поширеними є написи на конвертах, наприклад: *Високопочтенному господину его милости пану Степану Спиридоновичу Шираю, знаменитому товаришеві в війську Запорозжскому, а моему премилостивѣйшому благодѣтелевѣ приятельсько да вручиться.*

Приватні листи наближені до розмовної мови і мають побутовий характер: привітання, новини та ін. Формули звертання, прощання і написи на конвертах простіші: *Моя милостивая цятусю і добродійко!; Пане Пятаче!; Любезний мой сожителю!; Петрусенко, серце!*

У першій третині ХУІІІ ст. зафіксовано багато латинізмів, полонізмів і церковнослов'янізмів. У середині ХУІІІ ст. латинізми і полонізми зникають.

Правописні і фонетичні особливості: 1) *и* позначає переважно [и]; 2) літера *і* позначала м'якість попереднього приголосного: *раніохонько*; 3) *ѣ* позначав *е* та *і*; 4) м'який звук *ц*: *гостинець, двадцять*; 5) чергування *г, к, х – з, ц, с*: *служѣ*; 6) закінчення *-еві, -ові*: *кредиторові, добродѣтелевѣ*; 7) широке використання кличного відмінка; 8) іменники і прикметники із зменшено-пестливими суфіксами: *Настусѣ, серденько, нималенько*.

Групи лексики: 1) побутові назви (виробництво, господарська діяльність людини, одяг): *господарство, дворище, господа, комора, хата, именіє, грунт, сінокос, межа, свита, кожух, рукавиці, провіянт, сало, горілка, сивуха, пшоно*; 2) назви занять і промислів: *гачення греблі, тягнути неводом*; 3) назви осіб за професією: *швець, злотник, лікар*; 4) суспільно-політична і юридична лексика: *канцелярія войскова, полковник, злочин, присягатися*; 5) поняття і процеси листування: *лист, листовний мой одозв (відповідь); писаніє, извѣстуєм, получивши вѣдомость, нехай здравствуєт*; 6) назви фізичного і психічного стану людини: *забаритися, снилося, желаю, тішуся, хвалиться, печаль, любов та ін.*

Отже, епістолярний жанр розвивався на основі живого народного мовлення.

4. Мова Г. Сковороди.

У зв'язку з загальними процесами зросійщення українського суспільства у ХУІІІ ст. в Україні набув поширення українсько-російський варіант літературної мови, який зафіксували твори Г. Сковороди. Академік В. М. Русанівський вважає, що відповідь на питання, якою мовою писав Г. Сковорода, дати важко. На думку вченого, це не пряме продовження староукраїнської мови, а якісно нове явище, покликане репрезентувати єдину слов'янську літературну мову. П. П. Плющ звертає увагу на те, що мова Г. Сковороди або наближається до російської мови, або становить суміш церковнослов'янізмів, українізмів, росіянізмів, а також псевдоукраїнізмів і псевдоросіянізмів.

Компоненти мови Г. Сковороди: 1) українська мова: *матуся, утинав, слухає*; 2) церковнослов'янська мова: *хоцет, рожденний, благодать, лобзанія, древо, ангельський, херувим, небесного, слези, греси*; 3) російська мова: *пословица, изба, почтение, государыня, госпожа, надменність, деликатность*; 4) іншомовні запозичення: *тріумф, концепт, фортуна* (латинські), *фабула, епіграма, муза, філософія, диспут* (грецькі); 5) авторські новотвори на ґрунті української і рос. морфеміки: *города премноголюдни*; допоки будеш *тяжкосерд*.

Твори Г. Сковороди дають зразки книжної мови. Філософські сентенції, наприклад: *Лучше у одного разумнаго и добродушнаго быть в любви и почтении, нежели у тысячи дураков*. Цитує Сократа: *Иные на то живут, что беи пить, а я пью и ем на то, чтоб жить*. Елементи канцелярсько-ділового стилю ХУІІІ ст.: сполучники *даби, нежели*. Наукові терміни: *фабула, епіграма, диспут, філософія, концепт*. Суспільно-політична лексика: *права, юрист, позов*. Власні назви, в тому числі імена античних письменників, філософів, політичних діячів, міфологічних героїв тощо: *Езон, Сократ, Венера, Месія, Ісус, Іоанн, Купидон, Голгофа*.

Народнорозмовні і фольклорні елементи. Загальноживана лексика: *город, село, соловейко*. Народнопоетична лексика: *низесенький, голубочка, травка*. Розмовно-просторічна лексика: *жертви, дурак, звіряка, голяки*. Народнорозмовний синтаксис:

Случилось Дикой Курице залететь к Домашней. Багато рядків стилізовані під народну поезію:

*Стоит явор над горою, все кивает головою,
Буйны ветры повивают, руки явору ломают.*

Прислів'я і приказки: *Далеко свиня от коня.*

Мовні особливості: 1) змішування *ы* та *и*: *істини, высота*; 2) тверді губні та *р*: *вихр, голуб*; 3) закінчення *-еві*: *гостеві*; 4) кличний відмінок: *друже*.

Отже, в мові Г. Сковороди відобразилися ті проблеми, які склалися в мовній ситуації України кінця ХУІІІ ст.

Змістовий модуль 3 Нова українська літературна мова (кінець ХУІІІ – поч. ХХІ ст.)

Лекція 11

**Тема: Початковий період нової української літературної мови
(кінець ХУІІІ – 40-і роки ХІХ ст.)**

План

1. Формування нової української літературної мови у Східній Україні.
2. Мовна ситуація в Західній Україні. Азбучна війна в Галичині.
3. Традиції та новаторство мовної практики І. Котляревського.
4. Граматична і правописна нормалізація української літературної мови.

Література

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 131–139.
2. Жовтобрюх М. А. Українська граматики І. Нечуя-Левицького. *Мовознавство*. 1989. № 1. С. 33–38.
3. Курс історії української літературної мови. У 2 томах. За ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1. С. 139–194.
4. Мацюк Г. П. Теоретичні джерела рукописної граматики І. Могильницького. *Мовознавство*. 2000. № 4–5. С. 26–32.
5. Наконечний М. Ф. Г. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 63–70.

6. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 128–139, 170–177.

7. Павленко Л. П. До джерел словесних скарбів. Луцьк: Вежа, 1997. С. 163–170.

8. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 261–290.

9. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : „АртЕк”, 2001. С. 146–170.

10. Худаш М. Л. Із маловідомої мовознавчої спадщини Й. І. Лозинського. *Мовознавство*. 1989. № 4. С. 63–68.

11. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського. Чернівці, 1998

1. Формування нової української літературної мови у Східній Україні.

У кінці ХУІІІ ст. у Східній Україні староукраїнська мова була усунена з усіх адміністративних, освітніх і культурних осередків. Освіта українською мовою переслідувалася. У середніх і вищих навчальних закладах функціонувала російська мова. Українською мовою велося навчання лише в початкових «дьяківських» школах. Усе більшого поширення набуває жива усно-розмовна мова, яка поступово починає виконувати функції літературної.

Утвердження єдиного народнорозмовного варіанта як літературної мови дослідники пов'язують із творчістю, І. Котляревського, Г. Квітки-Основ'яненка, Є. Гребінки та інших письменників.

Умовною датою зародження нової української літературної мови у Східній Україні вчені вважають 1798 рік – рік виходу в світ перших двох частин «Енеїди» І. Котляревського.

Г. Квітка-Основ'яненко зафіксував у своїх творах усне мовлення Слобожанщини. Його твори містять етнографічні елементи, народні метафори, формули народного етикету: *добрідень; Боже Вам помагай; з неділею будьте здорові*. Є. Гребінка став першим перекладачем творів Пушкіна, ще за життя автора він переклав українською мовою поему «Полтава» (хоча сам писав прозу російською). Українською писав ліричні пісні і байки. П. Гулак-Артемівський дав перші зразки романтичних балад.

Для утвердження нової української літературної мови певну роль зіграла творчість роетів-романтиків А. Метлинського, М. Костомарова, А. Петренка та ін.: звернення до козацької доби, історична лексика, фольклорні елементи.

У журналі «Украинский вестник» з'являються статті на захист української мови.

2. Мовна ситуація в Західній Україні. Азбучна війна в Галичині.

У кінці ХУІІ – на початку ХІХ ст. мовна ситуація в Західній Україні була складною. Галичина і Буковина входили до складу Австро-Угорської імперії. У Галичині, Буковині та Закарпатті функціонував специфічний різновид мови – язичіє (у Білодіда – русинська мова; у Плюща – макаронічна мова). Язичіє – це староукраїнська мова з домішками полонізмів, росіянізмів, церковнослов'янізмів і діалектизмів. Культурні центри, освіта, видавнича діяльність майже не розвивалися. У зв'язку з загальною полонізацією в багатьох школах навчання велось польською мовою. Багато шкіл закривалося. Часто роль літературної мови виконувала слов'яноноруська мова у зв'язку з тим, що більшу частину інтелігенції становило духовенство.

Загалом мовна ситуація в Західній Україні характеризувалася правописною і графічною непорядкованістю. Правописи: 1) історико-етимологічний – старий, з літерами *ђ, ъ, ы* та ін.; 2) фонетичний – «пиши, як чуєш, а читай, як видиш». Графіка: користувалися кирилицею і гражданкою. М. Шашкевич видає розвідку «Азбука і abecadlo», де відстоює кирилицю. У 1834 р. Й. І. Лозинський (мовознавець, етнограф, культурно-освітній, громадський діяч) у своїй науковій статті запропонував запровадити в українську писемність латино-польський алфавіт. Учений справедливо зазначав, що в Галичині не було єдиної правописної системи. Крім цього, на його думку, кирилиця і гражданка не задовольняли фонетичну систему розмовної мови. Захопившись лінгвістичним боком питання, Лозинський випустив з уваги загрозу полонізації. Це спричинило т. зв. «азбучну війну». Проти полонізації українського алфавіту виступили Й. Левицький і М. Шашкевич. Згодом учений усвідомив помилковість власних поглядів щодо латинізації і перейшов на позиції фонетичного правопису. Вважав, що літературна мова має розвиватися на основі живої розмовної мови. Виступав проти полонізації, росіянізації, суржику, язичія.

«Русалка Дністрова». У 1837 році в Будапешті письменники Руської трійці М. Шашкевич, І. Вагилевич та Я. Головацький у Будапешті видали альманах «Русалка Дністровая». Книга містила оригінальні художні і публіцистичні твори, сербські народні пісні в українському перекладі, історичні пісні та історичні матеріали. Вперше в ролі літературної мови була вжита говіркова західноукраїнська мова. Застосовано фонетичний правопис. Мовні особливості: 1) не вживалися *ъ* та *ы*; 2) *ћ* позначає *і* та *ї*: *цћлий, твоћ*; 3) у нескладове передається буквою *у*: *спћвау*; 4) *ся* з дієсловами пишеться через дефіс або окремо: *нам ся здасть*; 5) закінчення *и* в місцевому ідмінку іменників жіночого роду: *печали*; 6) закінчення *ий* у прикметниках і числівниках: *синий, третий*; 7) форми займенників, що відбивають південно-західний діалект: *закуй ми, постелю ти, тя не прикличу*; 8) твердий *т* в дієсловах: *волочат*; 9) західні лексичні риси: *тазда, повідати, легінь, нич (нічого)*. З появою «Русалки Дністрової» започатковується західноукраїнський варіант нової літературної мови.

3. Мова І. Котляревського.

І. Котляревський був першим письменником, який послідовно використав живу народну мову як основу літературного твору. До Котляревського існували окремі літературні жанри, які ґрунтувались на народному мовленні (сатирична поезія, інтермедія, вертепна драма, вірш-пародія). Котляревський першим написав великий художній твір живою мовою, вільною від церковнослов'янізмів і законів латинських поетик.

Бурлескно-травестійний жанр «Енеїди» органічно пов'язаний з народною культурою, зокрема староукраїнською гумористичною традицією віршів мандрівних дяків, шкільної драми, сатиричною літературою. Протягом століть «Енеїда» Вергілія служила джерелом численних переробок і наслідувань, проте саме Котляревському, за висловом П. Житецького, вдалося «влити в цей старий міх нове вино української народної творчості». «Енеїда» засвідчила потенційну можливість української мови бути знаряддям перекладу з класичних мов.

Академік В. Русанівський зазначає: «З появою «Енеїди» інтерес до народної мови перестав бути абстракцією. «Енеїда» відбила народну мову колишньої Гетьманщини, причому не тільки селянства

і простого козацтва, а й козацької старшини, тобто новосформованого українського дворянства».

За підрахунками дослідників, лексика «Енеїди» складає понад 7 тисяч слів і 400 стійких зворотів, об'єднаних у 70 тематичних груп. Автор увів у текст слова на позначення різних реалій українського життя: тварин, птахів, напоїв, страв, одягу, знарядь праці, побутових речей.

Письменник показав синонімічне багатство української мови. Найбільш поширеними в «Енеїді» є дієслівні синоніми. Так, синонімічний ряд зі стрижневим словом *ити* налічує близько 30 дієслів, наприклад: *волочитися, почухрати, похатися, причвалати, побрести, лізти, сунутися* та ін. Синонімічний ряд зі стрижневим словом *бити*: *лупити, пекти, тасовати, чубити, товкти, шпетити, мусовати, гатити, умазати, мазнути, зацідити, дати ляца*. Синонімічний ряд зі стрижневим словом *говорити*: *балакати, базікати, бурчати, бормотати, булькотіти, цвенькати, сипати, щебетати, балагурити*.

Народнорозмовна стихія визначає мовні засоби «Енеїди», зокрема словотворчі: *Енеєчко, Агамемноненко* (зменшено-пестливі суфікси), синтаксичні засоби: *Енея не любила – страх; Еней про теє – не гу-гу*. Більшість фонетичних, морфологічних і синтаксичних рис мови Котляревського закріпилися як нормативні риси нової української літературної мови.

Високу оцінку І. Котляревському дав І. Огієнко, відзначаючи, що Котляревський писав у часи, коли до української мови приріс епітет «мужицька», «хлопська» і українська мова вважалася нездатною для поважної літератури. Учений пише: «Цей поважний літературний твір – не проста сміховинка «подлого (низького) стилю. В боротьбі трьох стилів Котляревський відважно став на стороні «мови подлої», надівши на неї корону «стилю великого» (7, с. 129).

І. Котляревський уперше масштабно продовжив літературні традиції і творчо їх розвинув за допомогою живої народної мови.

4. Граматики і правописи.

Граматики. На 20-ті роки ХІХ ст. припадає громадська і наукова діяльність Івана Могильницького. Організував першу в Галичині культурно-освітню організацію «Товариство греко-католицьких священників...», яке мало на меті поширення українських загальноосвітніх і релігійних книжок. Створив перший в Галичині

підручник «Грамматика языка словено-русского» (1822 – 1829), лінгвістичні дослідження «Відомість о руском язиці», трактати на захист української мови. Вважав, що галицькі, буковинські і закарпатські русини належать до українського народу і мають розвиватися як одне національно-культурне ціле, об'єднане єдиною літературною мовою. Першим у Західній Україні висловив ідею всеукраїнської єдності. Першим застосував порівняльний та історичний підходи до опису елементів мови. Писав про українську мову серед інших слов'янських, опозицію книжна мова – просторічна (мова усна). Створив наукові засади кодифікації української мови.

40-ві роки XIX ст. – культурна і наукова діяльність Я. Головацького – професора кафедри руської мови та словесності Львівського університету. Видав збірку «Вінок русинам на обжинки», де вмістив оригінальні твори та переклади сербських пісень. Збірка сприяла утвердженню живої народної мови як літературної. Опублікував лінгвістичні праці «Розправа о язиці южноруским і его нариччях» та «Грамматика руського языка». Основні поняття першої праці були викладені у жовтні 1848 р. на засіданні з'їзду руських учених у Львові. У праці досліджено говори української мови, її місце серед інших слов'янських мов.

Правописи. У 1805 р. мовознавець і етнограф О. Павловський написав, а в 1818 р. видав працю «Грамматика малороссийского наречия или грамматические показания существеннейших отличий, отдаливших молороссийское наречие от чистого российского языка, сопровождаемые по сему предмету замечаниями и сочинениями». У праці обґрунтовані властивості української мови як літературної, описано основні фонетичні і граматичні риси, подано короткий словник (переклад 1131 рос. слова на укр. мову), наведено текстові зразки. Здійснено системний аналіз говірок української мови. Подав склад характерних для української мови власних імен людей та їх неофіційних форм: *Горына, Горыночка – Агрипина; Грыцько, Грыцькь, Грыць – Григорій, Дмитро, Дмитрыкь, Дмитрусь – Дмитрій* та ін.; великий прошарок специфічно українських лексем і фразеологізмів: *борошно, вирій, пугач, «бісыка пускать», «куры строятъ», «баба зъ воза, кобылі легше»* та ін.; переважне використання на місці поширених у російській мові дієприкметників сполучень із займенників і дієслівних форм: *Подай, панычу, мыні тую свічку, що на столі стоїть.*

Автор застосував фонетичний принцип правопису: 1) [і] незалежно від походження передавався літерою і: *дідь, шість*; 2) [е] після м'яких та *й* передавався через *ђ*: *немађ, знанђ*; 3) *ѣ, ъ* передавали тверду вимову: *пьять, вьязати*; 4) [и] передавався через *ы*: *сыла, колы*; 5) дієслівні форми на *-ся*: *здаецьця*; 6) *о – іо*: *сіого, іого*. Правописом користувалися П. Гулак-Артемівський, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Гребінка. Був поширений у Харкові, тому його називали слобожанським.

У 1827 р. М. Максимович видав збірку «Малороссийские песни», написану історико-етимологічним правописом. У передмові до неї, а згодом у статті «О правописании малороссийского языка» зробив спробу обґрунтувати необхідність цього правопису. Ознаки: 1) [і] передавався п'ятьма знаками: *ђ, о, е, у, и*, наприклад: *нос*; 2) [и] – *и* та *ы*: *сынъ, сила*. Правопис був дуже складним і незручним, тому не прижився, проте набув поширення в Західній Україні.

Відомі також правописи О. Бодянського (поєднав іст.-ет. та фонет. принцип), харківського видавця і педагога І. Бецького.

Лекція 12

Тема: Літературна мова від 40-х років ХІХ до початку ХХ ст.

План

1. Т. Г. Шевченко – основоположник нової української літературної мови.
2. І. Франко як представник західного варіанта української літературної мови.
3. Мова і тематика періодичної преси.
4. Прогресивні українські діячі та їх роль в історії мови.

Література

1. Абраїмов М. Захисник рідної мови (До 180-річчя від дня народження М. Костомарова). *Дивослово*. 1997. № 8. С. 21-22.
2. Білодід І. К. Т. Г. Шевченко в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1964. 135 с.
3. Булахівський Л. А. Питання походження української мови. *Вибрані праці в 5 т.* К. : Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 25-28.
4. Єрмоленко С. Я. Філософія мови Тараса Шевченка. *Українська мова*. 2014. № 2. С. 3-18.

5. Єрмоленко С. Я., Панько Т. І. Мова і нація в естетичній концепції І.Франка. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 10-15.

6. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 139-160.

7. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець XIX – початок XX ст.). Київ : Наукова думка, 1970. 303 с.

8. Матвіяс І. Г. Творчість І.Франка на тлі історії української літературної мови. *Мовознавство*. 2003. № 6. С. 18-24.

9. «Ну що б, здавалося, слова...» Територія мови Тараса Шевченка : монографія / [С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук, А. Ю. Ганжа, Л. П. Гнатюк, Г. М. Сюта]; за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. 348 с.

10. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 140-148.

11. Павленко Л. До джерел словесних скарбів. Луцьк: Вежа, 1997. С. 170-187.

12. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 291-309.

13. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : АртЕк, 2001. С. 170-220, 230-260, 268-269.

14. Русанівський В. М. У слові – вічність: (Мова творів Т.Г.Шевченка). Київ : Наукова думка, 2002. 240 с.

15. Смаль-Стоцький С. Т. Шевченко. Інтерпретації. Варшава. 1934.

16. Тимошенко П. Д. Студії над мовою Тараса Шевченка. Київ : КММ. 2013. 224 с.

17. Франко З. Т. І. Франко як мовознавець. *Мовознавство*. 1986. № 4.

1. Шевченко – основоположник нової української літературної мови.

Мовою простого народу Шевченко висловив високі ідеї: сенс людської долі, взаємини людини зі світом, історією, Богом; антикріпосництво, демократизм, рівноправність усіх слов'янських народів, боротьба проти соціальної неправди, уславлення козацтва, духовний розвиток нації, загальнолюдські гуманістичні ідеї добра, освіти, справедливості та ін.

Т. Шевченко писав так, як говорив народ. Мова Шевченка має народнорозмовну основу. В. М. Русанівський зазначає, що Шевченко привчав народ бачити в українській мові не мужиче наріччя, а засіб

спілкування всієї нації, всіх поколінь українців, що створили багату духовну культуру. Надав мові естетичного звучання.

Мова Шевченка має народнопоетичну основу. Шевченко активно використав фольклор, зокрема такі фольклорні образи і символи: *дуб* – символ людської сили, *калина* – символ дівочої краси, *птах* – символ волі, *голуб*, *горлиця* – символ подружньої вірності, *зозуля* – символ самотності, *річка* – символ плінної людської долі. У мові Шевченка багато народної лексики, фразеологізмів, прислів'їв, приказок, образних засобів. Народно розмовна і народнопоетична лексика: *дівчина*, *калина*, *тополя*, *барвінок*, *козак*, *орел*, *воля* та ін. Народнопоетичне мислення письменника виявляється не лише на рівні мікроконтексту – окремого слова, а й на рівні макроконтекстів – синтаксичних конструкцій. До них належить паралелізм: *Тече вода в синє море, та не витікає, / Шука козак свою долю, а долі немає*; ритм думи або вірші, стилізовані під думу (поєми «Гайдамаки», «Гамалія», вірш «У неділеньку святу»).

В. Русанівський зазначає: «Шевченко, на відміну від своїх попередників поетів-романтиків, не стилізував свої твори під фольклор, він або трансформував його, або лише спирався на вироблені в ньому естетичні цінності. Його самотня творчість органічно зливалася з фольклором як формою національного самовираження». «Він настільки пройнявся народнопісенними мотивами, образами й символікою, що його власне самовираження зливається з народним». Народнорозмовна основа мови Шевченка виступає на всіх рівнях: лексичному, фонетичному, морфологічному і синтаксичному.

Шевченко розширив функції народнорозмовної мови, вивівши її за рамки побутового вживання. В. Русанівський: «У мові Шевченка відображені цілком народна поетика й морфологія Середньої Наддніпряни, але без елемента спеціального копіювання». Шевченко не є побутописцем. Аналіз лексики його творів показує, що поет мало використовує побутову і сільськогосподарську лексику, слова на позначення рослинного і тваринного світу. Ті з них, які ввійшли в лексикон його творів, переважно вживаються не в прямій номінативній функції, а у складі тропів. Порівняння: *понадувались, як індики; як горох, сльозами*. Метафори: *Моя голубко сизокрила; У нас нема зерна неправди за собою*. Фразеологізми: *така правда, як на вербі груші*. Назви рослин персоніфікують і переходять з категорії

побутових назв у систему образних засобів, наприклад: *Оставайтесь здорові, мої високії тополі і хрещатий мій барвіночку*.

Ключові поняття лексики Шевченка: *слава, воля, правда, доля, поле, степ, край, Україна, мати, дитя, брат* та ін. Семантичне розширення назви *Україна* полягає не в просторовому значенні як безмежність територіальну, а в плані особистого поетового відчуття. Образи *степ, поле, Дніпро, море, світ* пронизують всю Шевченкову поезію як уособлення вільного широкого простору, як символ України в її віковичній природній красі.

Індивідуальні образні засоби. Нові метафори: *цар волі, слово правди*. Переосмислив епітет *святий*: *Пошли мені святеє слово, святої правди голос новий; свята воля* та ін.

П. Д. Тимошенко вважає, що Т. Шевченко створив не менше 50 лексичних новотворів: *всесвятий, найсвятий, тихосумний, довготерпеливий, блюдолиз, криводушний, людомор, недомудр* та ін. Після Шевченка слово *задніпрянець* увійшло в літературну мову.

Вихідними пунктами творів Шевченка, крім фольклору, були антична література (Прометей, імператор Август, Нерон, філософи Сократ, Геракліт, поети Гомер, Вергілій, Горацій), європейська культура (завойовники Аттила, Тамерлан, вчений Галілей, діяч чеського і словацького відродження Шафарик). Події творів Шевченка відбуваються в Римі, Трої, Фівах. Широко представлений античний світ – грецький, римський, єгипетський.

За висловом Л. Павленко, Шевченко дібрав з різних регіональних і стильових мовних пластів ті компоненти, які були спрямовані не на певний говірковий масив, а на якнайповніші обшири вживання української мови. Полтавська говірка Котляревського, слобожанські форми Гулака-Артемівського і Квітки-Основ'яненка до певної міри применшували роль їхніх творів для розвитку національної мови. Мова Шевченка не має локальних обмежень.

І. Огієнко порівнює роль Пушкіна в Росії і роль Шевченка в Україні: «В історії постановня літературних мов це звичайне явище: мова найсильнішого письменника й господаря дум народних помалу стає за основу мови літературної, ... так було в Росії з творами Пушкіна. До цього треба додати, що Шевченкова мова мала всі якості, щоб стати мовою літературною: вона була найчистіша серед мов усіх тодішніх письменників і походила з географічного осередку

української землі, із Звенигородщини, чому могла легко стати соборною мовою» (7, с. 145).

Л. Булаховський: «Шевченко підніс на щабель національного значення українську літературну мову, і його мова й досі лишається в багатьох випадках мірилом законності вживання того чи іншого українського слова».

У мові Т. Шевченка, на відміну від його попередників, уже відбиті норми сучасної української літературної мови. Творчість Шевченка завершує процес формування української літературної мови на народній основі.

2.1. Франко як представник західного варіанта історії української літературної мови.

І. Франко розвинув і збагатив художній, публіцистичний і науковий стилі української мови. Різні етапи творчості письменника відбивають особливості мовної ситуації в Галичині. Сам І. Франко писав: «На мені в мініатюрі повторилось те, що в великім розмірі бачимо на всій галицько-руській літературі». У мові І. Франка відображені язичіє, бойківський говір і унормований тип літературної мови на народній основі з галицькими елементами. Наукова спадщина І. Франка включає праці з мовознавства, літературознавства, філософії, історії, економічної теорії. Наукові терміни у працях Франка: літературознавчі: *образ, ідея, стиль, творчість*; мовознавчі: *мова, діалект, говір, жаргон, галицько-руське наріччя*. Ввів терміни *арго, ономастика, суфікс, означення, синтаксична конструкція*; економічні: *капіталіст, продукція, приватна власність, оренда, товар, гроші, конкуренція*; виробничі: *дерев'яні бруси, водопровід, парові пили, нафтарня, підойма, фабрикант, нафтяр, будівничий*.

Особливості мови художніх творів І. Франка. Традиційні елементи:

- фольклорні образи: *широкий лан, жито, мов золото, голова, мов макітра, срібна роса, сорока куцохвоста*;

- народна фразеологія: *судженої конем не об'їдеш, зав'язав собі світ, головами наложимо*;

- парні слова: *трави-зілля, гадав-перегадав, сякий-такий, брудний-сірий, сидів-туманів*.

- абстрактні поняття: *ідея, спокій, бажання, вірність, зрада, надія, перемога, свобода, честь, воля, гордощі духа*.

Індивідуально-авторські образи: *діамантова іскра, вічна гра світла й тіней, дно серця, скарб душі, сумні стежки, перехресні стежки, найменший діаманти щирої любові* та ін.

Діалектні явища в мові І. Франка.

Лексичні діалектизми: *ади, адіть (дивіться), борзо (швидко), вздріти (побачити), нанашко (дядько), прудко (швидко)*;

Фонетичні: *конець, вольний, мід, нарід, огонь, горячка, иноді, здоровля* та ін.;

Морфологічні: *житє, щастє, земли, соли, любови*; форми займенників *мя, тя, ся*.

Мова ранніх творів І. Франка відбиває язичіє і бойківський говір. На пізніших етапах творчості письменник замінював діалектизми літературними відповідниками. У повторних виданнях збірок «З вершин і низин» та «Мій ізмарагд» зафіксовано такі заміни: *таков темнов – такою темною, ніяков – ніякою, щастям – щастям, ми – мені, тра – треба, най – хай* та ін. Зіставляючи тексти творів Франка різних редакцій, дослідники виявили в 43 творах понад 10 тисяч мовних виправлень. Письменник намагався наблизити свою мову до східного варіанта, який вважав загальнолітературним.

Франко присвятив мовним проблемам такі праці: «Літературна мова і діалекти», «Етимологія і фонетика в южноруській літературі», «Причинки до української ономастики», «Говоримо на вовка – скажімо і за вовка».

В. Русанівський так оцінив мову І. Франка: «З одного боку, це феномен високорозвиненої, філософськи виваженої мови українського інтелігента, а з другого – зразок побутової мови освічених галичан».

3. Мова періодики.

У кінці ХІХ – на поч. ХХ ст. в Україні видавалося понад 400 газет і журналів. Серед них найбільш відомими були такі видання: «Киевская старина» (1882 – 1906 рр.), «Записки наукового товариства імені Т. Шевченка», чернівецька «Буковина», львівська газета «Діло».

Лексика періодики обіймає публіцистичний, науковий і художній стилі. Фіксує літературні та позалітературні елементи: діалектні, просторічні, жаргонні, штучно вигадані (термін М. Жовтобрюха).

Особливості лексики. Наукові терміни: економічні (*додаткова вартість, капітал, промисловість, синдикат, кооперація, прибуток*); фінансові (*асигнувати, готівка, кредит, банк, субсидія, позика*); філософські (*час, простір, пізнання, суб'єктивізм, раціоналізм*); юридичні (*право, юрист, законопроект, цивільна справа, шлюбна розлука*); ділові (*відомість, діловодство, резолюція*); історичні (*історія людства, київська доба*); суспільно-політичні (*партія, декларація, страйк, ліберал, відозва, свобода слова, міжнародний конфлікт*). Метафоричні сполуки: *політичний обрій, сторінка історії, державний корабель, дзеркало теперішності*. Розбіжності між східною і західною пресою: *картопля – бараболя, промовець – бесідник, бачити – видіти, наслідок – вислід, гарний – красний, відкриття – отворене, соромитися – встидатися*. У західній пресі – місцеві слова іншомовного походження, що не ввійшли до літературної мови: *амбасадор, енуціяція* (офіційна заява), *квестія*. Багато абстрактної лексики: *оригінальність, враження, святкування*.

На сторінках преси обговорювалися питання розвитку української мови, умови її функціонування, лексичне, фонетичне і граматичне нормування. У дискусіях з цих питань брали участь А. Кримський, Олена Пчілка, К. Михальчук, І. Франко, Б. Грінченко, І. Верхратський, Лесь Мартович, Леся Українка, М. Коцюбинський. Найважливішою і найбільшою за обсягом була проблема вироблення єдиної літературної мови на всіх українських територіях. Була також проблема основи літературної мови та її співвідношення з діалектами. Діалекти, з одного боку, збагачували літературну мову, а, з іншого, стояли на перешкоді норм єдиної літературної мови. У цьому напрямі велися мовні дискусії. Б. Грінченко вважав, що в основі літературної мови має бути мова Наддніпрянської України «з потрібними додатками народної мови буковинців і галичан».

Наукові основи розвитку української мови теоретично опрацював І. Франко. У статті «Літературна мова і діалекти» він висловив таку думку: українська мова має бути єдиною для всієї нації, «репрезентанткою національної єдності і для всіх діалектів рідним огнивом, що сполучає їх в одну органічну цілість». Мовні орієнтири Франка – Шевченко та письменники Східної України. Проте літературна мова має збагачуватися «елементами з народного життя і з відмін та діалектів народного говору».

4. Прогресивні українські діячі та їх роль в розвитку української літературної мови.

Валуєвський циркуляр 1863 року забороняв будь-який друк українською мовою. П. Валуєв твердив, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, немає і бути не може». Як пише В. Русанівський, циркуляр спочатку діяв у досить м'якій формі. Після нього виходили друком твори Марка Вовчка, Панаса Мирного та ін. Але після Емського указу 1876 року заборони були посилені. Складно було видати навіть ноти до українських пісень. Культурне життя переміщується до Львова.

У Східній Україні єдиною сферою функціонування української мови стає театр. Уряд дозволив українські вистави, щоправда разом з російськими. Театр стає «живою мовною школою для українців» (І. Огієнко). З'являються нові жанри: соціальної комедії, соціально-психологічної драми, історичної трагедії. Огієнко вважав, що драматурги були більш артистами, ніж творцями літературної мови; їхня мова була часто нечистою й невиробленою. Драматична спадщина Марка Кропивницького налічує близько 50 п'єс. Лексика: 1) загальноживана: *село, садок, дума, зима, світ, оселя*; 2) вузько живана (професійна, виробнича, термінологічна): *аукціон, кризи, покіс*; 3) емоційно забарвлені слова: *дурисвіт, ледацюга, вибрехатися, стовбичити, хвиськати язиком, високомордіє*. Фразеологізми: *за холодну воду не береться, як шило в мішку*. Неологізми: *незгойний, самостійний*.

М. Старицький – один із «батьків» українського театру. П'єса «Не судилося». Розширення семантичних груп лексики. Загальноживані слова: *школа, цукерка, щастя, краса, думка, душа, бавитися, хазяйнувати, побратися*. Книжно-літературні слова: *етнографія, просвіта, цивілізація, образ, ідея, ідеальний*.

І. Карпенко-Карий (І. Тобілевич). Також книжна лексика: *директор кар'єра, демократичний, інтелігентний, фрески, піаніно, оперний, лекція, гомеричний сміх*. Жива народна мова: *будущина, певність, вареники, печериці, оточення, батьківська стріха* (в перен. знач.).

М. Старицький і Олена Пчілка видали твори Шекспіра й Гоголя в українському перекладі. Як пише В. Русанівський, українські вистави пробуджували любов до рідного слова, виховували українську інтелігенцію. «Українська мова в устах інтелігента

(вчителя, лікаря, актора) сприймалася як фальш. ...У творах цих драматургів уже є спроби примусити окремих інтелігентів заговорити українською мовою («Не судилось» Старицького, «Суєта» і «Житейське море» Карпенка-Карого).

Письменники. Марко Вовчок, С. Васильченко, Л. Глібов, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний та ін. У Марка Вовчка домінує фольклорна стихія, в її наступників – розмовна мова. Русанівський пише про таке негативне явище в мові письменників того часу, як надмірна стилізація під народну мову, яка вела до несмаку, створювала знижений стиль.

О. Стороженко зафіксував українську мову в народнорозмовному варіанті. Синоніміка, фразеологізми (*велике діло опеньки; дати драла; залити з а шкуру сала*), прислів'я і приказки: *Побачимо, який з цього пива буде квас; Лучче нехай буде злий, ніж дурний*. Юридична й адміністративна лексика подана в російсько-церковнослов'янській формі: *рішеніє, наіменованіє, по доношенію, прошеніє* та ін.

І. Нечуй-Левицький: реалістична традиція, змалювання портрета, «жіноча мова» (чоловічі персонажі майже безмовні).

П. Куліш видає двотомну збірку етнографічних та фольклорно-історичних матеріалів «Записки о Южной Руси». У 1857 році видає перший український історичний роман «Чорна рада». Нова українська літературна мова вбирає в себе різні говіркові елементи. Полтавські говірки проникли в літературну мову через творчість Котляревського, Л. Боровиковського, Є. Гребінки; слобожанські – Квітки-Основ'яненка; середньонаддніпрянські – Гулака-Артемівського і Шевченка). П. Куліш збагатив українську літературну мову елементами східнополіського говору: 1) суфікс *-ова-*: *козаковать, гетьмановать, розказовать, ціловать*; 2) *-ійш-*: *ріднійший, голосніше*; 3) прийменник *ік*: *ік нечистой матері, ік Війтовцям*; 4) іменники середнього роду на *-є*: *весілле, проханне*.

Отже, цей період зафіксував розширення белетристики, збагачення словника художнього стилю, театрального-сценічного функціонування, стилізацію під народну мову, гостру потребу наукового стилю, розвиток якого вже почався в Західній Україні.

Лекція 13

Тема: **Нормалізація української літературної мови
від 40-х років XIX до початку XX ст.**

План

1. Взаємодія між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови. Мовні суперечки в Західній Україні.
2. Мовна ситуація в українській церкві.
3. Правописи і граматики.
4. Нормування лексики. «Словарь української мови» Б.Грінченка.

Література

1. Бевзенко С.П. Історія українського мовознавства. Київ : Вища школа, 1991. С. 33-37.
2. Грещук В., Лесюк М. та ін. Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України. Івано-Франківськ: Плай, 1999. 149 с.
3. Жовтобрюх М.А. Наукова спадщина К. Михальчука. *Мовознавство*. 1990. № 6. С. 56-63.
4. Зарінова М. Засади формування лексичної системи мови в кінці XIX – на початку XX ст. і художня практика. *Культура слова*. Київ, 2017. Вип. 86. С. 176–185.
5. Карпенко Ю.О. Становлення української літературної мови на Буковині. *Мовознавство*. 1978. № 1. С. 38-49.
6. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. С. 41-58, 93-132.
7. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 177-183, 234-238.
8. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 309-367.
9. Пуряєва Н.В. Особливості мови першого українського молитовника. *Українська мова*. 2017. № 2. С. 27–39.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. С. 245–266.
11. Ткач Л. О. Вплив польської мови на українську мову Буковини кінця XIX – початку XX ст. (зовнішні чинники). *Мовознавство*. 2000. № 6. С. 22-29.

1. Взаємодія між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови. Мовні суперечки в Західній Україні.

У другій половині XIX ст. культурне життя у Східній Україні поживається. Помітну роль відігравав журнал «Основа», який видавався в Петербурзі протягом 1861 – 1862 рр. і вміщував матеріали російською та українською мовами. У журналі друкувалися твори українських письменників (передусім Марка Вовчка і Т. Шевченка) і зразки українського фольклору.

У 1861 році виходить друком «Буквар южнорусській» Т. Шевченка – підручник для початкового навчання українською мовою в недільних школах. Праця містить велику і малу азбуки у скорописному і друкованому варіантах, тексти для читання: молитви, уривки з Давидових псалмів (перекладених самим поетом), «Думу про пирятинського поповича Олексія», «Думу про Марусю Богуславку», народні прислів'я. Шевченко відмовився від тогочасних систем навчання грамоти, що ґрунтувалися на читанні беззмістовних складів, і подав як матеріал для читання уривки Давидових псалмів, у яких ідеться про братні взаємини між людьми.

Важливим явищем другої половини XIX ст. була поява таких наукових праць українською мовою: «Світогляд українського народу» І. Нечуя-Левицького; «Література російська, великоруська й галицька», «Шевченко, українофіли і соціалізм» та ін. М. Драгоманова; «Грамматика» П. Куліша; «Погляд на пам'ятки української народної словесності» І. Срезневського; «Азбучна війна в Галичині», «Етимологія і фонетика в южноруській літературі» І. Франка. Українська лінгвістика збагачується працями О. Потебні, М. Максимовича, К. Михальчука, П. Житецького, І. Срезневського.

З 60-х років XIX ст. посилюються акції царського уряду проти української мови. У 1863 р. з'являється Валуєвський циркуляр, який забороняв друковані українські праці. Емський указ 1876 р. фіксує заборону не лише друкувати книжки українською мовою, а й ввозити їх з-за кордону. У додатку до Емського указу йшлося про дозвіл словників і драматичних творів, чим скористалися М. Старицький, Олена Пчілка, Б. Грінченко. У 1894 – 1895 роках заборонні укази були посилені й доповнені. Заборона поширюється на друкування книжок для дітей.

Мовна ситуація в Західній Україні. З середини XIX ст. в Галичині мовна практика зумовлюється громадсько-політичною

орієнтацією письменників, учених, культурних діячів. У поглядах на мову формуються два напрями: москвофільський і народовський. Москвофіли обстоювали національно-культурну, а пізніше – державно-політичну єдність з Росією. Відстоювали язичіє. Народовці виступали за єдність всіх українських земель та розвиток єдиної української мови на основі народної говірки. Народовці збирали етнографічний і фольклорний матеріал, влаштовували літературні вечори і концерти, прагнули пробудити національну самосвідомість української молоді. До народовців належали письменники Сидір Воробкевич, В. Шашкевич – син М. Шашкевича (у Галичині), Ю. Федькович (на Буковині).

Мовна ситуація на Буковині. У 1774 році Буковина була загарбана Австро-Угорщиною. Привілейоване місце офіційної літературної мови займала німецька мова, поширеною була і румунська мова. Перше видання газети «Буковина» (1849 р.) було румунсько-німецьким. У 1806 році виходить перша рукописна поетична збірка, де було кілька українських народних пісень, серед них: *Не боїться козаченько ні грому, ні тучі, хорошенько в кобзу грає, до дівчини йдучи*. Ю. Федькович свої перші вірші написав німецькою мовою. У 1861 році вийшли друком перші українські вірші письменника.

У кінці ХІХ ст. культурне життя Буковини пожвавлюється. Газета «Буковина» починає виходити українською, Ю. Федькович пише буквар і читанку для школи. Повість О. Кобилянської «Людина» (1861 р.) цілком спирається на буковинський діалект. Створена через 10 років повість «Земля» істотно відрізняється від повісті «Людина» завдяки диференціації мови персонажів (діалектної) і мови автора, яка має ознаки літературної.

Неформальний офіційний статус на Буковині мала польська мова.

У першій половині ХІХ ст. західний варіант перебуває під впливом східного, а з другої половини ХІХ ст. західний починає впливати на східний (особливо після заборони української мови 1876 р.).

2. Мовна ситуація в українській церкві.

До 50-х років ХІХ ст. в українській церкві функціонувала церковнослов'янська мова. З кінця ХУІІІ ст. у Східній Україні була запроваджена російська вимова церковнослов'янських текстів, а

проповіді читалися російською мовою. У середині XIX ст. в українській церкві починала вживатися українська мова. Цьому сприяли переклади церковних текстів українською мовою. У XIX ст. церковні тексти перекладали українською мовою Григорій Квітка в Харкові, М. Шашкевич у Галичині. М. Максимович переклав Псалми. Перший повний переклад Святого Письма тогочасною українською літературною мовою здійснив Пилип Морачевський – інспектор Ніжинської гімназії. Однак Синод Російської православної церкви заборонив друкувати Біблію українською мовою. Лише 1906 р. почали друкувати чотирикнижжя Нового Заповіту окремими випусками.

П. Куліш здійснював переклад Біблії протягом 1860–1872 рр. Не маючи змоги в XIX ст. друкувати в Росії Святе Письмо українською мовою, українці перенесли цю справу за кордон. Український письменник П. Куліш разом з ученим Іваном Пулюєм спільними силами перекладають майже всю Біблію. Куліш не встиг закінчити переклад до своєї смерті, але закінчив її І. Пулюй і письменник І. Нечуй-Левицький (переклав Псалтир). Британське Біблійне Товариство вперше видало Біблію українською мовою в 1903 році. В Україні вона була заборонена. Передрук цього перекладу Біблії відбувся 1947 і 1969 роках.

У 1871 р. І. Пулюй переклав українською мовою «Молитовник для руського народу». Переклади І. Пулює мають такі особливості: 1) замість церковнослов'янських форм *житіє, милосердіє* І. Пулюй вживає *житє, милосерде*; 2) книжна традиція без переходу *о, е* в *і*: *Тройця, познання, остерегатись*; 3) як засіб високого стилю збережене *жд*: *рожденний*; 4) дієприкметники минулого часу: *родивша світло*. Цей молитовник був першою спробою творення соборної української мови, об'єднання двох регіональних варіантів однієї мови.

3. Правописи і граматики.

Від 40-х років XIX до початку XX ст. в Україні продовжується процес вироблення і закріплення лексичних, граматичних, стилістичних і правописних норм. Відсутність українських шкіл у Східній Україні і невелика кількість у Західній Україні, численні заборони українського друкованого слова, строкатість норм у мовній практиці письменників, територіальна варіантність української мови

сповільнювали процес формування єдиної літературної мови і єдиного правопису.

П. Плющ зазначає, що перші спроби пристосувати «гражданку» до української мови належать П. Гулаку-Артемовському і Г. Квітці-Основ'яненку, які намагалися за її допомогою застосувати принцип фонетичного правопису. Вони використовували російський алфавіт, передаючи ним українські звуки (і – и; и – ы та ін.). Важливим етапом у формуванні українського алфавіту була мовна практика журналу «Основа» (1861 – 1862 рр).

Поширення фонетичного правопису у Східній Україні пов'язане з іменем П. Куліша – письменника, публіциста, критика, фольклориста, етнографа, перекладача, видавця. У 1856-1857 рр. П. Куліш видає двотомник «Записки о Южной Руси», у 1957 р. – «Граматику». У цих працях застосовував фонетичний правопис. Основні риси: 1) літера *i* передає звук *i* на місці давніх *ĭ*, *o*, *e*: *літо*, *сіно*, *осінь*; 2) літера *u* замість *ы*: *синь*, *лисиця*; 3) *ъ* вживався в кінці слова і замість апострофа: *вітеръ*, *пьятъ*; 4) *є* позначала м'якість попереднього приголосного: *третє*, *весіле*; 5) вживалася *г*; 6) літера *e* на позначення звуків *ьо*, *йо*: *технув*; 7) паралельне вживання префіксів *роз-* і *рос-*.

1876 року кулішівка була заборонена і замінена російським правописом, який, за словами М. Максимовича, став народним «єрижним». Функціонував до 1905 р.

Правопис Драгоманова має такі риси: 1) відсутні *я*, *ю*, *є*, *ї*, *щ*. Замість *я*, *ю*, *є* вживає *ја*, *ју*, *је*; 2) літера *j*; 3) м'якість попереднього приголосного передавалась через *ь*: *вольа*. Правопис Драгоманова не набув поширення.

Правопис у Західній Україні. У 1882–1886 роках виходить «Малорусько-німецький словник» Є. Желехівського та І. Недільського (64 тис. слів), у якому була застосована фонетична орфографія. Він став зразком правопису, який назвали «желехівкою». Риси «желехівки»:

1. Буква *ї* передає звук [i] та [йі]. Наприклад: *поїзд*, *милої*, *ліс*, *сісти* (на місці *е** та *ĥ**).

2. Буква *ї* передає звук [i] на місці *о** (*стіл*), у префіксах (*відібрати*, *обігріти*), у закінченнях іменників на твердий звук (*садів*, *волів*).

3. Суфікси *ск*, *зк*, *цк*.

4. Вилучені літери *ђ, ъ, ы*.

5. Після зубних приголосних перед наступним м'яким пишеться м'який знак. Наприклад: *світ, сміх*.

6. Іменники середнього роду на *-є*. Наприклад: *весіле, волосє, житє*.

7. Закінчення *-ий* замість *-ей*. Наприклад: *дітий, людий*.

8. Частки *ся, ме* з дієсловами пишуться окремо. Наприклад: *знати ся, робити ме*.

9. Апостроф пишеться після префіксів перед *о* та йотованими голосними. Наприклад: *з'орати, з'їзд*.

10. Іншомовні запозичення пишуться відповідно до галицької традиції, наприклад: *плян, університет*; м'який звук [л], напр.: *зоологія, блюза*.

«Желехівкою» користувалось більшість народовських видань у Галичині і Буковині. Його застосували С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер у «Руській граматиці». Смаль-Стоцький підтримував «желехівку» і в інших наукових працях. Це сприяло її популяризації. З 1895 р. цей правопис став обов'язковим для шкіл Галичини. Ним друкувались «Записки наукового товариства імені Шевченка».

Правопис Желехівського був затверджений австрійським урядом.

Правопис Желехівського став фундаментом для розвитку освіти і науки в Галичині кінця ХІХ – початку ХХ ст., служив зближенню східної і західної мови, витіснив етимологічний правопис. «Малоруско-німецький словар» спонукав багатьох лексикографів до поважної праці укладання українських словників.

3. Граматики. Мовознавчі праці.

Східна Україна. Білецький-Носенко. Граматика малоросійського языка (рукописна).

А. Кримський. Кілька граматик, серед них – Практический курс для изучения малоросійського языка (1906).

І. Нечуй-Левицький. Граматика українського языка (1913–1917).

В. Сімович. Граматика української мови.

Західна Україна.

І. Вагилевич. Граматика малоросійської мови в Галичині (польською мовою).

С. Смаль-Стоцький і Ф. Гартнер. Руська граматика (Відень, 1893). Граматика руської мови (Відень, 1913 німецькою мовою,

Львів, 1914 укр.), Розвиток поглядів про сім'ю слов'янських мов і їх взаємне споріднення (1925, 1927). Це була перша шкільна граматики українського мови, яка подавала «живий образ української мови у сфері звуків». Смаль-Стоцький – професор Чернівецького ун-ту, доктор слов'янської філології Віденського ун-ту, дійсний член Слов'янського інституту у Празі. Одним із перших у Західній Україні відстоював самобутність української мови, доводив походження української мови з праслов'янської. Досліджував мову Шевченка (Шевченко. Інтерпретації). Поява Граматики дорівнювала національному відродженню у Західній Україні.

На цей час припадає наукова діяльність Я. Головацького, О. Огоновського, Є. Тимченка та ін.

З'являються мовознавчі праці І. Франка «Двоязычність і дволикість» (1905 р.), «Літературна мова і діалекти» (1907 р.), «Причинки до української ономастики» (1906 р.).

4. Нормування лексики. «Словник української мови» Б. Грінченка.

Протягом 1907 – 1909 років виходить «Словарь украинского языка, собранный редакцией журнала «Киевская старина». Працю над словником розпочали ще Є. Тимченко і В. Науменко, які впорядкували лексичний матеріал ж. «Основа» 1861 – 62 та пізніші лексичні нагромадження, 1897 опублікували (за рос. правописом) перші аркуші (літери А – В) як додаток до журн. «Киевская старина». З 1902 до роботи над словником було залучено Б. Грінченка. Він використав праці багатьох кореспондентів ж. «Киевская старина», дібрав матеріали з творів худож. л-ри і фолькл. джерел, частково послуговувався попередніми словниками подібного типу, додав значний власний матеріал – діалектні і фольклорні записи. У зв'язку з тим, що Грінченко не лише редагував, а й умістив багато власного матеріалу, працю називають словником Б. Грінченка.

Це двомовний перекладний українсько-російський словник. Вміщує 68 тисяч слів. Українські слова пояснюються російськими відповідниками або описовими зворотами. Переважна більшість слів ілюстровані реченнями. Багато термінів. Ботанічні і зоологічні терміни супроводжуються латинськими відповідниками. Подано фразеологізми. Зафіксовано варіанти написання: *ворог* – *воріг*. Представлений словотвір, зокрема суфікси емоційної оцінки (зменшено-пестливої семантики, згрубілості та ін.): *ворог* – *воріг* –

воріженько; беріг – беріженько; гарний – гарнюсінький; душа – душенятко, душенятонько, душеняточко; баба – бабище. Похідні слова, що не ввійшли в сучасну літературну мову: *гарний – гарнючка; гармидер – гармидерник.* Складні слова: *дурноверхий, дурноголовий, дурнолобець, дурноляп, дурносміх.* Словник уміщував майже весь лексичний скан української мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Недоліки: 1) вміщує лексику українських письменників, які почали писати до 1870 року; 2) лексика літературної мови і народних говорів подана без належної диференціації; 3) діалектна лексика представлена головним чином із східних говорів; 4) неповно подана наукова термінологія – мало науково-технічних термінів.

Юрій Шевельов про словник Б.Грінченка: «Не можна приписати формування літературної мови одній людині. Літературна мова виростає з співпраці визначних і менш визнаних сучасників і з переємности досвіду й змагань поколінь. Проте не можна заперечувати й того, що окремі індивідуальності – письменники, журналісти, мовознавці – можуть надати літературній мові виразнішого характеру в певному напрямі. Якщо в цьому сенсі і з цими застереженнями спитати, хто, які індивідуальності особливо вирішально позначили своєю діяльністю дальший розвиток української літературної мови, то не буде перебільшенням назвати троє прізвищ: Тарас Шевченко, Борис Грінченко, Олекса Синявський. Шевченко заклав перші загальнонаціональні основи української мови своєю геніяльною інтуїцією і своїм потужним впливом, зумовленим величиною його генія. Наступником поета став учитель: Борис Грінченко. Своїм методичним підходом, своєю впертою працьовитістю й посидючістю дав досі неперевершену словникову, а в межах словника і граматичну, і правописну кодифікацію літературної мови. Третім прийшов Синявський, науковець і професор університету, що вніс у проблеми нормалізації глибоке знання, науковий досвід і методу, не тільки відчуття тенденцій, а і розуміння їх».

Інші словники. 1874 р. – перший рос-укр. словник Михайла Левченка; налічує 7 500 рос. і 9000 укр.слів. 1893-1898 – «Словарь рос-укр» М. Уманця і А. Спілки (псевдонім М.Комарова). 37 тис.слів, 4 томи. 1898-1899 – двотомний «Русско-малорос.словарь» Є. Тимченка. Подані інтернац.терміни та укр. відповідники: діагональ – косина, перекутня.1908 р., Львів – І. Верхратський «Нові знадоби

номенклатури і термінології природописної, народної, зібраної між людьми».

Лекція 14

Тема: Роль Лесі Українки в історії української літературної мови

План

1. Мовна особистість Лесі Українки.
2. Поетичний простір Лесі Українки.
3. Інтелектуалізм мови драматичних творів Лесі Українки.
4. Проблеми національно-мовної свідомості в епістолярії Лесі Українки.

Література

1. Богдан С. К. Листування як визначальний елемент мовленнєвої діяльності Лесі Українки. *Леся Українка і сучасність. Збірник наукових праць*. Т. 2. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 291-315.

2. Бондарчук Л. І. Народнорозмовна лексика в «Лісовій пісні» Лесі Українки. *Культура слова*. 1996. Вип. 46-47. С. 27-31.

3. Бублейник Л. В. Світовий культурний простір у ліриці Лесі Українки: лінгвістичний аспект проблеми. *Науковий вісник ВДУ. Лесезнавство*. 1999. Вип. 15. С. 97-101.

4. Голоюх Л. Ідіолект Лесі Українки в історії української літературної мови. *Лінгвостилістичні студії*. 2020. № 12. С. 28-37.

5. Данилюк Н. О. Слово-поняття *воля* в поезії Лесі Українки. *Науковий вісник ВДУ. Лесезнавство*. 1999. Вип. 15. С. 109-111.

6. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ : Наукова думка, 1987. С. 152-161.

7. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999. С. 155-170.

8. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009. С. 149-161.

9. Єрмоленко С. Я., Ставицька Л. О. «Не міряй ти безмірного безкраїм» (До 120-річчя Лесі Українки). *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 7-14.

10. Коць Т. Лексико-семантичне поле «тиша» у творчості Лесі Українки. *Культура слова*. 2001. Вип. 59. 23-27.

11. Мамич М. Абстракт «правда» у поетичній мові Лесі Українки. *Культура слова*. 2001. Вип. 59. С. 47-50.

12. Скаб М. Семантичний простір лексеми *душа* у творчості Лесі Українки крізь призму національно-мовної картини світу. *Леся Українка і сучасність. Збірник наукових праць*. Т. 2. Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2005. С. 344-353.

13. Ставицька Л. О. Лексична структура поетичної реальності у ліриці Лесі Українки. *Культура слова*. 2001. Вип. 59. С. 14-19.

14. Ткаченко О.Б. Іноземний світ Лесі Українки. *Культура слова*. 1990. Вип. 39. С. 10-20.

1. Мовна особистість Лесі Українки.

Леся Українка збагатила художній, науковий, публіцистичний стилі, поповнила епістолярій та перекладну літературу. Її перу належить лірика, епос, драма, проза, публіцистика, літературно-критичні праці, переклади світової літератури і листи. Більша частина творів і праць Лесі Українки вміщена у 12-томному виданні творів.

Чи можна виміряти внесок письменника в українську літературну мову? Це зробити важко, але до певної міри можна. Професор С. Я. Єрмоленко вважає, що однією з ознак значного внеску письменника в літературну мову є впізнаваність створених ним образів. Так, за образами *Дніпр широкий, садок вишневий коло хати, думи мої, думи мої* ми безпомилково впізнаємо Т. Шевченка; слова *Чому являєшся мені у сні, зів'яле листя, вічна гра світла й тіней* – мовні знаки ідіолекту І. Франка; рядки *Той цвіт від папороті чарівніший, він скарби творить, а не відкриває, Хай же та мрія із думкою вкупі лине в незнані світи, Ні, я жива, я буду вічно жити..., Гетьте, думи, ви хмари осінні; Прощай, Волинь, прощай, рідний куточок* – одиниці мовомислення Лесі Українки.

Щоб відчути вагу Лесиного ідіолекту в нашій мові, варто звернутися до «Словника української мови» в 11 томах. На мову кожного письменника припадає приблизно по піввідсотка ілюстрацій вживання слів у Словнику. Цитати з творів Лесі Українки становлять 4,5% всіх ілюстрацій, тобто вони трапляються на сторінках Словника приблизно в 10 разів частіше, ніж цитати інших авторів. Показовим є те, що поряд з ілюстраціями до реєстрових слів, взятими з творів Лесі Українки, бачимо цитати з творів не лише її попередників і сучасників, а й письменників наступних літературних поколінь. Подивімося у Словник. Які слова Лесі Українки ми там бачимо.

Наприклад, слова на літеру і: *ідеалізм, ідеальність, ідея, ілюзія, ілюструвати, імітація, імпровізувати, імпровізаторський* та ін., тобто переважно книжні слова.

Академік В. М. Русанівський так сказав про мовний світ письменниці: «Це високоінтелігентна мова, абсолютно позбавлена навіть натяку на «котляревщину». Мова Лесі Українки – це на початок ХХ ст. зразок інтелігентної літературної мови Східної України». Професор Леся Ставицька назвала лірику Лесі Українки поезією духовного аристократизму. Видатний мовознавець сучасності Ю. Шевельов визначив Лесю Українку як людину високої загальної і мовної культури.

Своєю творчістю Леся Українка намагалася прилучити українського читача до класичної і європейської літератури через переклади творів Гомера, Данте, Байрона, Шекспіра, Свіфта, Гейне, Гюго, російських класиків.

2. Поетичний простір Лесі Українки.

Мовна естетика поезій Лесі Українки сформувалась на основі народнорозмовної і народнопоетичної мови в поєднанні з літературно-писемними традиціями українських класиків, насамперед Шевченка, світової літератури, зокрема західноєвропейських письменників. Леся українка створила власний поетичний світ. Це такі образи: *слово, пісня, думка, мрія, країна, простір, море, весна, воля, сон*.

Образ *Слово* – ключовий в ідіолекті письменниці. Вербальні втілення цього образу: *слово-зброя, слово-птиця, слово-вогонь, слово-меч, віща птиця, слово – живеє, прудке, щире, тихе, таємне, громовеє, вільне, добре, вогнисте, веселе; слова – благословенні, вразливі, гарячі, голосні, журливі, необачні, непокірні*.

Мова Лесі Українки фіксує поняття мистецтва, естетики, філософії, архітектури, скульптури, музики та ін.

У поезіях Лесі Українки розгалужена термінологічна лексика: міжгалузеві, або загальнонаукові терміни: *паралель, тенденція, аналіз*; філософська термінологія: *вічне, часове, матерія, буття, ідея, самопізнання. Стійкі сполуки: вічність матерії, світу буття, аристократ вічної ідеї*; літературні терміни: *вірш, казка, байка, епіграма, ода, балада, поема, монолог, імпровізація, елегія*; музична термінологія: *сонет, рондо, ноктюрн, романс, мелодії, мотив, пісня, фортеп'яно, орган, кобза, скрипка, флейта, арфа, акорд, гама*,

увертюра; терміни скульптури і малярства: *фігура, портрет, ескіз, статуя, скульптура, п'єдестал, митець, мистець*; архітектурні терміни: *палаці білі, мармурове місто, мавзолей, арка, аркада, колона, колонада, галерея, мозаїка*.

Крім літературно-книжних, вирізняються фольклорно-пісенні образи: *квіти, рута зелененька, дівчина молоденька, синє море, сира земля, ясна нічка, зоря ясні, біленькі хати, садочок, соловейко*.

Фольклорно-пісенний лад поезій виявляється і завдяки вживанню традиційних для усно-народного словотвору парних слів. Наприклад: *плакати-ридати, плаче-тужить, туга-журба, туга-жаль, думки-гадки, срібло-злото, огонь-блискавиця, буря-хуртовина, час-пора, отець-мати, дівчина-рожа, пісні-слова, дзвенять-бринять* та ін. За зразком народнопоетичних парних слів письменниця створила okazіоналізми: *думи-хвилі, думи-вампири, думи-чарівниці, пісня-отрута, сльози-співи, рими-соколята, лицарство-козацтво*. Складні слова – okazіоналізми: *срібнострунні арфи, квітка ломикамінь, громовладці, землерушители*.

3. Інтелектуалізм мови драматичних творів.

Дія більшості драматичних творів Лесі Українки відбувається у країнах, далеких від України. Це Стародавня Греція («Оргія»), Троя («Кассандра»), стародавня Іудея («На руїнах»), Італія («Забута тінь»), Іспанія («Камінний господар»), Німеччина, Північна Америка, Франція, стара Шотландія та інші країни.

Чому письменниця зверталася до неукраїнських сюжетів? По-перше, знання іноземних мов: класичних латинської і грецької, західноєвропейських мов і слов'янських мов: російської, польської, болгарської. По-друге, глибока ерудиція, здобута ще в молодості. По-третє, необхідність вдаватися в той час до «езопівської мови». Часто для того, щоб передати вільну думку, письменниця застосовувала іносказання. Орест Ткаченко зазначає: «У її драмах українська мова лунає з уст грецьких царів, римських патриціїв, біблійних і євангельських пророків, іспанських грандів і грандес, французьких революціонерів, і ми ні на мить не відчуваємо в цьому ніякої неприродності. Усією логікою своєї творчості і по-мистецьки відшліфованого слова Леся Українка неспростовно доводить, що українська мова цілком природна в устах найрафінованішої інтелігенції, найвищого і найвишуканішого товариства... Майбутньому українському суспільству, яке щойно народжувалося,

поетеса дала блискучі зразки того, як можна і треба говорити українською мовою на найскладніші теми».

4.Публіцистика і літературна критика. Публіцистика Лесі Українки часто має наукове спрямування. Деякі її дослідження торкаються мовних проблем. У статті «Спогади про Миколу Ковалевського» Леся Українка розкриває проблеми формування наукового стилю на початку ХХ століття, відзначаючи його слабкий розвиток в умовах заборон українського слова і функціонування в неофіційному вжитку. Також пише про діловий стиль у статті «Державний лад».

Літературна критика. Перу Лесі українки належать праці «Два напрями в новітній італійській літературі», «Українські письменники на Буковині», «Замітки про новітню польську літературу», незакінчена стаття про В. Винниченка. У праці «Утопія в белетристиці» письменниця досліджує стилістичні відмінностями між жанрами біблійних творів.

5.Епістолярій. Листи – це найприродніший вияв внутрішнього світу людини, це тексти, які доповнюють мовний портрет письменниці.

Як можна визначити стиль епістолярій Лесі Українки? У монографії «Нариси з української словесності : стилістика та культура мови» С. Я. Єрмоленко називає його світом іншомовних літератур, трансформованих в український інтелектуальний контекст. Це мовний європеїзм в українському контексті. «Поряд співіснують українська приказка, народний дотеп і французький усталений вислів, польський фразеологізм і латинський афоризм, російський літературний зворот і поетичний рядок із відомого твору українського письменника» (Зазнач. праця, с. 155). В одному з листів до М. Драгоманова Леся Українка пише: «Хочу в кінці мая рушити з тіткою до Полонного, звідти одбігти до Звягля» – «Schone Wiege meiner Leiden» – [Прекрасна колиска моїх страждань – нім. ред.], – а потім вже податись до Гадяча».

У своїх листах письменниця часто торкається теми вивчення іноземних мов, що для самої поетеси було дуже важливим і в плані самоосвіти, і в аспекті наближення України до європейської культури.

Леся Українка висловлювала думки з приводу роз'єднаності України і двох варіантів мови – східного і західного. Негативно

ставилася письменниця до галицької наукової мови за її бідність, а також засмічення неологізмами й іншомовними словами, про що писала в листі до М. Драгоманова. У листі до О. Маковея вона зазначала: «Я не знаю, чим це об'яснити, тільки галичани краще говорять, ніж пишуть, а українці краще пишуть, ніж говорять».

Листи Лесі Українки зафіксували її вболівання за стан української мови. У листі до матері Леся Українка описує типову ситуацію на півдні України: «Мені добре трапилось, що маю добру служанку, дівчину з Малої Перещепини... Вона вже звикла, що з нами можна говорити по-простому. І вже не мучить мені вуха тим «новоруським жаргоном», що панує в нашому дворі. Наші хазяї полтавці і вся двірня з України, але мова така, що аж жаль слухати (хоча хазяйка передплатниця «Рідного краю» і величає себе малоросіянку), вже досить з того, що кухарку Горпину звать Грушею».

Отже, лексичний простір поезій, драматичних творів, статей, листів Лесі Українки демонструє високий рівень розвитку української літературної мови.

Лекція 15

Тема: Українська літературна мова в першій третині ХХ ст.

План

1. Мовна ситуація у Східній і Західній Україні.
2. Галицькі впливи на українську літературну мову.
3. Спроби створення єдиного правопису. Правопис 1928 р.
4. Українська лінгвістика.
5. М.Грушевський як практик стильової розбудови української мови.

Література

1. Данилюк Н. О. А.Ю.Кримський і «Російсько-український словник 1924 – 1933 рр». *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 70-74.
2. Єрмоленко С. Я. Українська мова в науковому світогляді Михайла Грушевського. Харків, 2017. 45 с.
3. Жовтобрюх М. А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941 рр.). Київ : Наукова думка, 1991. 260 с.
4. Матвіяс І. Варіанти української літер. мови. Київ, 1998. С. 129-150.

5. Мацько Л. І. Українська мова у наукових поглядах Михайла Грушевського. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 23-35.

6. Мацюк Г. П., Панько Т. І. Питання української наукової мови в системі поглядів М.Грушевського. *Мовознавство*. 1991. № 6. С. 3-11.

7. Мельник Т. Погляди Олекси Синявського на шляхи формування літературних стандартів. *Культура слова*. Вип. 73. Київ, 2010. С. 115-121.

8. Мовознавча спадщина В.М.Ганцова. *Мовознавство*. 1990. № 3. С.66-69.

9. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 189-213.

10. Огієнко І. Нариси з історії української мови. Система українського правопису (Популярно-науковий курс з історичним освітленням). Вінніпег, 1990.

11. Поліщук Н.М. Роль лексичної синонімії у процесі формування дипломатичної лексики УНР. *Мовознавство*. 1993. № 6. С.56-60.

12. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. С. 254-289.

13. Русанівський В.М. Українська літературна мова в першій чверті ХХ ст. *Мовознавство*. 2001. № 6. С. 12-17.

14. Шевельов Ю. Покоління 20-х років в українському мовознавстві. *Записки Наук. тов. ім. Шевченка*. Париж – Чикаго, 1962.

15. Шевельов Ю. Українська літературна мова в першій половині ХХ ст. (1900-1941). Стан і статус. *Сучасність*, 1987. 395 с.

16. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української мови. Київ: Вид. дім “КМ Академія”, 2003. С. 3–89.

1. Мовна ситуація у Східній і Західній Україні.

У першій третині ХХ століття єдиної літературної мови все ще не було. Продовжують функціонувати два варіанти літературної мови – східноукраїнський і західноукраїнський. Ці варіанти активно взаємодіють. З другої половини ХІХ ст. західноукраїнський варіант починає активно впливати на східноукраїнський.

У Західній Україні літературна мова на народній основі з діалектними елементами набуває все більшого поширення і витісняє язичіє. Періодика друкується гражданським алфавітом, майже скрізь вживається фонетичний правопис. На Галичині й Буковині в мовній практиці дотримуються «желехівки».

У Західній Україні існувало два напрями в питаннях мови, до яких належали вчені, громадські діячі і письменники: народний і москвофільський напрямок. Представники народного напрямку вважали, що літературною мовою має бути жива говіркова мова. Прихильники москвофільського напрямку орієнтувалися на російську мову.

У 1905–1907 роках у Росії відбулася перша революція. Заборони української мови тимчасово були ослаблені. У зв'язку з цим у Києві, Полтаві, Харкові, Одесі та інших містах України починають виходити газети українською мовою. Художня література і публіцистика найвиразніше демонструють стан тогочасної української мови. У мові публіцистики цього періоду спостерігаються такі процеси і явища:

1) значна кількість західноукраїнських слів, наприклад: *безличність* (у словнику Б. Грінченка зафіксоване слово *безличний* у значенні *позбавлений совісті*), *злий* (*поганий*), *посідання* (*володіння*) та ін.;

2) авторські неологізми. Д. Донцов уживає слова *стреміти* (*прагнути*), *урівноправлення* та ін., М. Грушевський – *скупити* (*зосередити*), Є. Тимченко – *тіснозорі патріоти*, *московизм*, *какословіє*;

3) старі слова. М. Грушевський уживає слово *обрада* у значенні *обговорення*, *вирішення*;

4) діалектні, локальні слова, наприклад: *забаганка*, *сюдою*, *хапалися оборонити*;

5) велика кількість росіянізмів, наприклад: *правительство*, *літопись*, *рукопис*, *бувша Росія*, *величество*, *власть*, *ісконний*, *свободно*, *совітують* та ін.;

6) нагромадження синонімів у зв'язку з неусталеністю термінології, наприклад: *трактат*, *умова*, *договір*; *будущина*, *будучність*, *будучина*;

7) крилаті слова з класичної літератури. Наприклад, М. Грушевський вживає латинські вислови з перекладом і без нього;

8) вживання активних дієприкметників теперішнього часу, в тому числі старослов'янських, наприклад: *хотящих*, *пануючий*.

У 1914 році було створено військову частину січових стрільців. Це сприяло формуванню військової термінології. Важливим для розвитку української літературної мови був період 1918–1920 років, коли українська мова отримала статус і функції

державної. 22 січня 1918 р. було проголошено УНР. Були видані укази про державний статус української мови. З'явилися часописи, підручники, словники Б. Грінченка, І. Нечуя-Левицького, підручники Є. Тимченка, А. Кримського, І. Нечуя-Левицького.

У цей час формується і розвивається суспільно-політична термінологія, з'являються терміни *держава, державність, незалежність, самостійність, законодавство, громадяни, законопроект* та ін.

З 20-х років Україна стає частиною Радянського Союзу, де фактично панівною мовою була російська. Уряд видав кілька постанов про рівноправність української мови з російською, але фактичної рівноправності не було. 1925–1932 р. називають періодом українізації. Українізували низи, які і без того були українськими. У 30-ті роки починається фізичне винищення інтелігенції та селянства як основних носіїв української мови.

2. Галицькі впливи на українську літературну мову.

У перші два десятиліття ХХ ст. посилюється взаємодія між двома варіантами української літературної мови; західний варіант літературної мови продовжував впливати на східний варіант, зокрема художній, науковий, публіцистичний і розмовний стилі. Це засвідчили твори А. Свидницького, С. Руданського, М. Коцюбинського, Лесі Українки. Галицькі елементи з'явилися в науковій мові, зокрема лінгвістиці: *відмінок, дієслово, наголос, особа, підмет, присудок, речення, спосіб, стан, число, склад, правопис*. Військова термінологія того часу зафіксувала паралельне вживання східних і західних слів: *сержант – десятник; лейтенант – поручник; майор – булавний; рядовик – стрілець*. Мовні традиції Західної України почали активно функціонувати в мовній практиці Східної України, зокрема в періодиці. Учений Модест Левицький у праці «Дещо про сучасну стадію розвитку української літературної мови» писав: «Коли з 1906 року настала змога видавати часописи й на російській Україні, то довелося перенести з Галичини трохи не весь той лексичний матеріал, що виробився там протягом тих тридцяти літ».

Ю. Шевельов зазначає, що «носіями галицьких мовних впливів стає передова інтелігенція і міська буржуазія. Для них галицьке забарвлення мови стає своєрідним способом показати свою вищість

поряд із «звичайними» мовцями, свою європейськість, обраність» (16, с. 104-195).

В Україні розвивається бурхлива дискусія стосовно доцільності вживання західноукраїнських мовних елементів. Більшість учених, письменників і громадських діячів, намагаючись об'єктивно оцінити ситуацію, вважали природнім процес проникнення галицизмів у мову Східної України, пропонували переймати західні правописні традиції, зокрема не вживати *ы* та *ь*.

І. Франко у праці «Літературна мова і діалекти» відстоював східний варіант як основу літературної мови, зазначаючи, що західні діалекти мають буди джерелом її поповнення і збагачення.

Погляди Б. Грінченка зазнали еволюції: спочатку вчений стояв на позиціях наддніпрянської чистоти, згодом аргументовано відстоював діалектну основу літературної мови. У праці «Тяжким шляхом» вчений стверджував: «На світі нема суцільної, по всіх місцях однакової, живої мови, а єсть тільки місцеві діалекти, сума яких і творить мову. ... У галичан є чимало гарних форм, яких нам не стає – чому ж з них не скористатися».

І. Нечуй-Левицький категорично виступав проти зближення двох варіантів: «Всі українські газети написані галицькою мовою, наче їх писали й видавали не українці, а захожі галичани». Хоча письменник змушений був визнати, що в українську літературну мову ввійшли гарні слова галицького походження *переважно, здійснити, зміст, вплив, пересвідчитись, неможливий* та ін.

Численні західні, зокрема галицькі, елементи зафіксовані у творах Лесі Українки, свідчать про те, як письменниця ставилася до діалектів. Галицька мовна стихія притаманна лексиці, синтаксису, особливостям наголосу. У творах Лесі Українки зафіксована така діалектна лексика: *змора (втома), речниця, думливий, наїдки, ванькир, слоїк, полонина, гречно, шпарко* та ін. Діалектний синтаксис: *Тоді мене дуже боліло; Всякі знадоби до писання*. Наголос: *визволЕння, розумнИця, відпОвідь, висОко, весЕло*. На думку Ю. Шевельова, Леся Українка, «письменниця такої високої загальної і мовної культури, такого рівня відповідальності перед собою ... не могла несвідомо використовувати їх так послідовно і систематично. ... Ми можемо висунути твердження, що Леся Українка, в мові своїх творів свідомо й досить послідовно здійснювала той ідеал, ту програму розвитку мови

на багатодіалектній основі з умовою, щоб мова ця лишалася всеукраїнською, а не вузьколькокальною» (16, с. 92).

3. Спроби створення єдиного правопису. Правопис 1928 р.

Національна орфографія є важливим складником етнічної культури, її невід'ємним атрибутом. Як відомо, єдиний правопис консолідує націю. Ситуація з орфографічною практикою є досить складною, як і доля української літературної мови загалом. У ХХ ст. формування українського правопису пройшло через такі етапи:

I етап. 1900 р. УНТШ у Львові було створено комісію для вироблення норм українського правопису. Цей правопис був надрукований у 1904 р. Його ознаки: 1) не було давньої літери *ћ*; 2) вживався *ь* перед *о*: *тьохкати*. Правопис відбивав західну орфографічну традицію.

II етап. 1907-1909 вийшов «Словарь української мови» Бориса Грінченка, в якому вчений застосував власну орфографічну систему. Цей словник виконував роль правопису (був зразком правопису). Нове у «Словарі української мови»: *йо*, *ьо*, апостроф. Велика кількість загальних назв писалася з початковою літерою *и*: *индик*, *иржа*, *идол*.

III етап. 1917–1921 рр. У 1917 р. в Києві було скликано правописну комісію з близько 20 вчених. Головою комісії був І. Огієнко, серед членів комісії були А. Кримський та Є. Тимченко. Правопис містив 28 пунктів і охоплював переважно спірні питання – те, що відрізняло західні і східні правописи.

IV етап. У 1922 році у Львові виходять «Правописні правила, прийняті науковим товариством імені Т. Шевченка». Це був великий крок для створення спільного правопису для всіх українців.

Попередні правописи задовольняли потреби української культури нетривалий час.

V. З 1925 по 1928 р. тривала робота над новим правописом. У травні – червні 1927 року в Харкові відбулась правописна конференція, в якій взяли участь понад 50 делегатів, котрі представляли всі історичні землі України. На конференції обговорено і затверджено новий правописний кодекс:

1) правило «дев'ятки»: після *д*, *т*, *з*, *с*, *ц*, *ж*, *ч*, *ш*, *р* пишеться *и*: *директор*;

2) у словах грецького походження – твердий *л*: *адмірал*, *атлас*, *логіка*, *бал* (відзначення);

3) у пізніших запозиченнях (словах не грецького походження) – л': *балада, фльота, балькон, Лювр, блюза, льозунг, баль* (банкет);

4) непослідовне написання г і ґ. У новіших запозиченнях – г: *гарантія, агроном, гладіатор*, у старіших запозиченнях і в грецьких словах – г: *географія, грам, геній, гама, фігура*. Цей пункт критикував О. Синявський;

5) на початку слів стояла літера і, але іноді вживалася літера и: *иній, иноді*;

6) паралельні закінчення іменників: *солі – соли; радості – радости*.

У правописі 1928 р. компроміс двох традицій був штучним, бажане об'єднання східної і західної правової систем не відбулося. Проте все ж він був видатною подією. Цей правопис – перша спроба сформуванню єдиний, соборний орфографічний кодекс для народу, віками розділеного й гнобленого чужими державами. Крім того, «Український правопис» 1928 р. не тільки дав правила орфографії і пунктуації. Він кодифікував фонетичні і морфологічні структури української мови.

VI.1933 р. Вилучені елементи західного варіанта. Усунено *т, л'*. З двох наявних варіантів у формах слів перевага надавалася тому, який був ближчим до російської мови: *солі, імені*.

Ці норми закріпив правопис 1946 р.

4. Українська лінгвістика.

На першу третину ХХ ст. припадає активна наукова діяльність таких видатних учених: Є. Тимченко, О. Курило, І. Огієнко, М. Сумцов, О. Синявський, М. Гладкий, І. Свенціцький, С. Смеречинський, А. Кримський.

Є. Тимченко – професор Київського університету, директор Постійної Комісії для складання «Історичного словника української мови» (вийшов лише I том, словник не був виданий через репресії). У праці «Українська грамати́ка» ґрунтовно проаналізував фонетику української мови. Написав наукові розвідки з морфології (про відмінок, число), синтаксису, діалектології. Брав участь у правописі – 1928. До Правопису ввійшли деякі побажання вченого, наприклад: *ри, ли* (а не *ро, ло, ре, ле*) у словах *дрижати, чорнобривий, тривога*.

1917–1927 рр. – двадцятирічний науковий шлях Олексі Синявського, який трагічно обірвався через сталінські репресії. У 1918 р. вчений опублікував «Короткий нарис української мови», де

виклав три головні діалектні групи, фонетичні і морфологічні явища. Про роль мови в житті суспільства праця «Порадник української мови» (1922 р.). Посібник «Украинский язык» витримав 5 видань. Написав праці про мову С. Сковороди і Т. Шевченка. У фундаментальній праці «Норми української мови» (1931 р.) зосередив увагу на морфологічних формах прикметників та їх стилістичних можливостях.

Сфера наукової діяльності Олени Курило – діалектологія, термінознавство, граматики, фразеологія. У 1918 р. видала «Російсько-український словничок медичної термінології». Підготувала словники хімічної та ботанічної термінології, брала участь у підготовці словника анатомічної термінології. У монографії «Уваги до сучасної української літературної мови» виявила особливості народної мови та її роль у формуванні літературної мови. Видала підручники «Початкова грамика української мови», «Курс українського правопису. Підручник для шкіл і самонавчання». Була репресована і засуджена до 8 років Карагандинського табору.

У першій третині ХХ ст. в Україні було видано такі словники: «Словник української мови» Д. Яворницького, «Російсько-український словник» С. Іваницького і Ф. Шумлянського (1918 р.), «Російсько-український словник» у 4 томах (вийшли лише 3 томи) за редакцією А. Кримського і С. Єфремова (1924–1933 рр.), «Орфографічний словник» І. Огієнка (1918 р.), «Український стилістичний словник» І. Огієнка (1926 р.) «Російсько-український словник правничої мови» І. Огієнка (1926 р.), «Словник чужих слів, що вживаються в українській мові» А. Петренка.

5.М. Грушевський як практик стильової розбудови української літературної мови.

М. Грушевський ніколи не вважав себе мовознавцем, однак питанням мови присвятив немало сторінок своєї творчості. Це такі праці: «Про українську мову і українську школу», «Про українську мову і українську справу: Статті і замітки», «мова панська і мужицька», «Нова «пря» про українсько-руську книжну мову», «Освобождение России и украинский вопрос» та ін. У фундаментальній праці «Історія України-Руси» Грушевський відкинув шовіністичну теорію російського історика М. Погодіна про те, що київ був батьківщиною великоросів у часи Київської Русі.

Простежив генезу української мови; заперечив офіційний у XIX ст. погляд на українську мову як на хуторянську.

У сфері теоретичного осмислення і практичної діяльності М. Грушевського перебувала не мова взагалі, а літературна мова як носій культурних надбань народу. Значну роль учений відводив українській школі. Писав про відсутність української школи як основи національної культури. На початку XX ст. багато людей, а особливо селяни, заперечували потребу в українській школі. Подолати психологію села, вважав учений, можна, лише надавши українській мові статусу державної. «Ті, що не хочуть українського вчення, звичайно міркують так: українська мова мужицька, з нею нема нікуди ходу. Панських дітей будуть учити по-панському, а мужицьких по-мужицькому». «Поки мова не здобуде собі місце у вищій школі, поки вона не служить органом викладання в університетах та інших навчальних закладах, поки вона не стала знаряддям наукової праці у викладанні і літературі, доти суспільство, народність, що розмовляє цією мовою, почуватиме себе на становищі нижчої, культурно неповноцінної нації» («Освобождение России и украинский вопрос»).

У своїх працях він окреслив такі проблеми: 1) на вирішальному етапі свого розвитку українська мова не мала необхідних сфер стабілізації й утвердження: школи, преси, науки, культури; 2) українською мовою розмовляла незначна частина освічених людей; 3) якщо мова не має широкої функціональної сфери, то вона не може сприйматися як літературна.

Грушевський особливу увагу приділяв питанням наукової мови. У проблемі термінологічної розбудови Грушевський був практиком. Його наукові праці узаконювали термінологічну лексику і демонстрували, що українська мова цілком може бути мовою науки.

У 1908 році в Києві з ініціативи Грушевського було засновано Українське наукове товариство, де проводили публічні лекції, диспути, конференції, що сприяло виробленню українського наукового стилю.

Лекція 16

Тема: Українська літературна мова в 30-90 рр. ХХ ст.

План

1. Зміни в лексичному складі мови.
2. Внесок письменників у розвиток української літературної мови.
3. Мовна ситуація в Україні і тотальний білінгвізм 50-80-х років.
4. Формування наукової термінології.
5. Зміни в правописах 90-х років. «Український правопис: Проєкт найновішої редакції» (1999 р.).

Література

1. Гузар О. Майбутнє українського правопису на тлі орфографічних змін у європейських мовах. *Українська мова*. 2002. № 4. С. 115-123.
2. Данильчук Д. В. Український правопис: роздоріжжя і дороговкази. Київ: Либідь, 2003. 224 с.
3. Іванишин В., Радевич-Винницький Я. Мова і нація. Дрогобич: «Відродження», 1994. С. 146-166.
4. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне «Я». Київ: Видавничий центр «КМ Академія», 2001. С. 3-119.
5. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Львів: Кальварія, 1999. С. 29-50.
6. Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ-ХХІ ст. Київ: Наукова думка, 2002.
7. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: АртЕк, 2001. С. 292-335.
8. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Док. і матеріали. Упор. Л. Масенко та ін. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.
9. Український правопис: Проєкт найновішої редакції. Київ: Наукова думка, 1999. 340 с.
10. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950-1960 рр. Український Публіцистично-Науковий Інститут. Чикаго, 1974. URL: <https://ua-etymology.livejournal.com/289143.html>

1. Зміни в лексичному складі мови.

З 30-х років ХХ ст. норми української мови розробляли не вчені, а партійні лідери, керуючись політичною ідеологією. У суперечливій практиці у словниках вимову і написання деяких слів було підігнано під російський стандарт, наприклад: *селітра* (замість *салітра*), *Бесарабія* (*Басарабія*), *стрілко* (замість *нестримно*, *прожогом*, *гінко*, *шпарко*, *стрілою*, *кулею*, *каменем*). З'явилися нові слова – російські кальки, наприклад: *посадова особа* (*урядовець*), *витоки* (*джерела*), *співробітництво* (*співпраця*), *поїздка* (*подорож*), *повітряний поцілунок* (*поцілунок рукою*), *зловмисник* (*злочинець*, *правопорушник*), *обнадійливий* (*багатонадійний*).

Культивувалися іншомовні запозичення: *абориген* (*тубілець*), *вертикальний* (*прямовисний*), *авантюрист* (*пройдисвіт*), *окупант* (*найманець*), *пріоритетний* (*першорядний*), *лимон* (*цитрина*), *апельсин* (*помаранча*), *зонтик* (*парасоль*). На місце власно мовних українських термінів прийшли іншомовні або російські: *копальня* – *шахта*, *тартак* – *лісопилка*, *водогін* – *водопровід*, *арсен* – *миш'як*, *оливо* – *свинець*.

Радянська влада кинула гасла: «Розпеченим залізом вигнати націоналістичні елементи з радянського мовознавства», «Знищити націоналістичне коріння на мовному фронті». В українському мовознавстві починає панувати партійна методологія, а принципи класової боротьби примушують вносити навіть у діалектологію. Сталін проголосив виховання людей у дусі інтернаціоналізму, зближення націй і злиття націй в одну зі спільною мовою. Влада популяризувала ідею російської мови як міжнародної. Преса рекомендує вилучити українську мову з оперних постановок. Огієнко: «Українське мовознавство гордо зве себе радянсько-ленінською лінгвістикою». Заперечуються діалектологія й історія мови як науки. Мова села – примітив, зросійщена мова пролетаріату – зразкова. У 1948 р. виходить «Російсько-український словник, де багато штучно внесених російських слів: *сахар* – *цукор*, *сахар*, *глиба* – *брила*, *глиба*.

Поява нових слів, що відбивали реалії політики й економіки: *партія*, *сільрада*, *колгосп*, *п'ятирічка*, *комсомол*, *трудодень*. Неологізми з'являються переважно через російську мову: *більшовик*, *комсомол*, *ленінізм*. Багато складних слів: *п'ятирічка*, *госпрозрахунок*, *робфак*.

Зміна співвідношення між активною і пасивною лексикою. Значна кількість активної лексики переміщується до складу пасивної: *цар*, *поміщик*, *дворянство*.

З'явилися прислів'я, приказки, крилаті вислови, фразеологізми: *Партія веде; Чуття єдиної родини; Від ленінської науки міцніють розум і руки; Жінка чоловікові подруга, а не прислуга.*

2. Внесок письменників у розвиток УЛМ.

О. Олесь, П. Тичина, М. Рильський, М. Куліш, В. Винниченко, М. Хвильовий, В. Сосюра, О. Теліга, М. Бажан та ін. письменники ввійшли в історію української літературної мови як творці нової естетики художнього слова. О. Олесь і ранній П. Тичина – представники українського символізму. Ознаки раннього Тичини – перегуки з церковними текстами, зокрема апокрифами, конфесійна лексика (*Псалом, Бог, мадонна, Божя Матір*). Метафори: *Співає стежка на городі; О, не крийся, природо, не крийся, Що ти в тузі за літом, у тузі.* Вербалізована музика: *Внизу Дніпро торкає струни.* Тичина – майстер словотвору: *яблуневоцвітно, сторозтерзаний Київ, достоевщина.*

Творчість неокласиків припадає на 20 – середину 30-х років. М. Рильський М. Драй-Хмара, М. Зеров, П. Филипович, Ю. Клен. Відмежування від пролетарської культури. Мовотворчості неокласиків притаманні зорові образи України, переважання лексем на позначення червоного кольору. Згодом – золотий, жовтий, блакитний: *золотоглавий Київ на синіх горах; Повітря з синьо-золотого скла; ця золотом святкована блакить* (М. Рильський). Філософсько-естетичне сприймання людини. Наприклад, вірш П. Филиповича: *Перегоріли задуми колишні, / І лілія не радує мене, / Коли не сяє крізь кольори пишині / Людське обличчя мудре і ясне.*

Збірка «Камена» М. Зерова – гуманістична концепція буття, в центрі якої – людина. Латинське слово *камена* – богиня, муза, покровителька мистецтва. У збірці сюжети античного світу, Київської Русі, доби бароко. Інтелектуалізм. Поет накреслив національну програму духовного відродження: *Класична пластика, і контур строгий, / І логіки залізна течія – / Оце твоя, поезіє, дорога.*

Драй-Хмара – візуальні й одоративні образи: *Я світ увесь сприймаю оком, / Бо лінію і цвіт люблю / бо рала промінні глибоко / урізались в мою ріллю. / Люблю слова ще повно дзвонні, / Як мед пахучі та п'янки / Слова, що в глибині бездонній / пролежали глухі віки.*

Зеров був розстріляний у 1937 р., Филипович загинув на Соловках у 1937, Драй-Хмара помер на Колимі у 1939 р.

3. Мовна ситуація і тотальний білінгвізм 50-80-х років.

Загальноприйняте визначення білінгвізму, або двомовності, дав американський лінгвіст У. Вайнрайх. Двомовністю він називає практику поперемінного використання двох мов. Учені розрізняють індивідуальну і масову двомовність. Індивідуальна двомовність передбачає вживання другої мови в окремих ситуаціях. Це позитивне явище, знання двох мов інтелектуально збагачує людину. Масова двомовність – явище, принципово відмінне. Її спричиняє колоніальна залежність країни. У підневільних умовах залежна мовна спільнота змушена спілкуватися мовою народу-поневолювача. Друга мова переймає функції рідної мови. Виникає небезпека зникнення рідної мови і перетворення двомовців на одномовців. Отже, масова двомовність – це початок асиміляційного процесу, поступове знищення народу.

У середині ХХ ст. централістська політика СРСР була спрямована на асиміляцію неросійських народів і витіснення національних мов. Російська мова була оголошена мовою міжнародного спілкування; насаджувалася національно-російська двомовність, яка в перспективі мала закінчитися російською одномовністю. Одним із механізмів звуження функцій національних мов була відмова батьків від вивчення дітьми рідної мови.

На початку 60-х років в АН було створено наукову раду з проблеми «Закономірності розвитку національних мов у зв'язку з розвитком соціалістичних націй», яка стверджувала поділ мов на перспективні і неперспективні. До перспективних віднесли російську і ті мови, носії яких чинили опір зросійщенню.

У 1971 році Брежнєв висунув тезу про нову історичну спільність – радянський народ. Ідеологи писали про відмирання націй. Українська мова витіснялася зі сфери освіти, засобів масової інформації, театру. У 1978 р. та 1983 р. вийшли постанови про посилене вивчення російської мови, поділ класів у школах на дві групи і доплату вчителям російської мови.

За статистикою 1987 року, у Україні було 4 500 російських шкіл, де навчалася більше половини учнів. У Києві з 300 тисяч учнів українською мовою навчалася лише 70 тисяч.

5. Зміни в правописах 1990-х років.

Нумерація правописів. 1946 – 1 вид., 1960 – 2 вид., 1990 – 3 вид., 1993 – 4 вид., 1996 – 5 вид., 1997 – 6 вид., 1998 – 7 вид. правописи видавалися з 1999 по 2012 р. майже щороку. Зміни в правописах:

1. Головне досягнення – повернення букви г: *танок, гудзик, Гудзь, Гонта*.

2. Повернення кличного відмінка, який у попередніх виданнях був необов'язковим.

3. В іншомовних загальних назвах нема подвоєння: *бароко, інтермецо, піца*. Винятки: *мірра, вілла, булла, манна, мадонна, нетто* та ін. подвоєння зберігається у власних назвах: *Марокко, Голландія, Шиллер*.

4. Іншомовні слова пишуться без *й*: *конвеєр, феєрверк, параноя*, але *Фейєрбах, фойє, майя*.

5. Правило «дев'ятки» поширено на географічні назви: *методика джигіт, інститут, стимул, зигзаг, фізика, силует, фабрика; Аргентина, Крит, Сицилія, Мадрид*. А також *Вавилон*.

6. Після *Ж, Ш* пишеться *У*: *журі, брошура*, а також: *парфумерія*.

7. Правило апострофа поширено на російські прізвища: *В'яземський, Пом'яловський*.

8. Іншомовні слова пишуться згідно з традиційною вимовою: *Вавилон, Гельсінкі*.

У 1999 році діаспора і представники громадськості ініціювали нові зміни до українського правопису. Інститут української мови видав для обговорення «Український правопис: Проект найновішої редакції» з такими пропозиціями:

1) писати *пів* з іменниками окремо: *пів доби*;

2) розширити вживання форм наказового способу дієслів: *оберімо, будьмо, ходімо*;

3) *И* на початку деяких слів: *индик, иноді, іншомовний*;

4) у род. і дав. відмінках іменників закінчення *И*: *вісти, любови, осени, імени, теляти*;

5) відмінювати запозичені слова на *-о*: *метро, кіно*;

6) апостроф в іншомовних словах: *бюро, бюджет*;

7) *ф* замість *т* у грецьких запозиченнях: *арифметика, катедра, марафон*;

8) *ав* замість *ау*: *аудит, павза, аудієнція, лауреат*, але: *Лаура, Фауст, клоун, ноу-хау*;

9) *ія* замість *іа*: *абревіатура, матеріал, фіялка*.

У результаті тривалої дискусії «Проект...» був відхилений у зв'язку з невідповідністю запропонованих правил і мовної практики кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Лекція 17

Тема: Українська літературна мова на межі ХХ і ХХІ століть

План

1. Нові явища в лексичній і стилістичній системі української літературної мови.
2. Мовна норма як історично змінна категорія. Мовна норма в художній літературі.
3. Мова української діаспори.

Література

1. Ажнюк Б. М. Мовні зміни на тлі деколонізації та глобалізації. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 48-54.
2. Ажнюк Б. М. Європейські засади мовної політики. *Мовознавство*. 2016. № 2. С. 3-14.
3. Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 40-47.
4. Вихованець І. Р. Мовні реалії сьогодення. *Українська мова*. 2003. № 3-4. С. 179-181.
5. Гентшель Г., Тараненко О. О., Целлер Я. П. Мова і церква в сучасній Україні. *Мовознавство*. 2019. № 6. С. 22-55.
6. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 253-265.
7. Лазаренко Л. Досвід мовних політик світу й українська перспектива. *Українська мова*. 2002. № 4.
8. Літературна норма і мовна практика : монографія / [Єрмоленко С. Я., Бирик С. П. та ін.]; за ред. С.Я.Єрмоленко. Ніжин: Аспект-поліграф, 2013. 320 с.
9. Масенко Л. Т. Мова і політика. К.: Соняшник, 1999. С.7-32, 95-97.
10. Масенко Л. Т. Мовна політика України у 2017 – 2019 роках. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 40-52.
11. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. С. 143-150.
12. Навальна М. І. Динаміка лексики української періодики початку ХХІ ст. Київ : Вид дім Д. Бураго, 2011. 328 с.
13. Прадід Ю.Ф. Мовне питання в українських конституціях ХХ ст. *Мовознавство*. 2002. № 1. С. 17-22.
14. Пономарів О. Д. Українське слово для всіх і для кожного. Київ : Либідь, 2013. 360 с.

15. Тараненко О.О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови. *Мовознавство*. 2002. № 4-5. С. 33-39; 2003. № 1. С. 23-41.

16. Тараненко О. О. Мовна ситуація та мовна політика в сучасній Україні. *Мовознавство*. 2003. № 2-3. С. 30-56.

17. Тараненко О. О. Сучасні тенденції до перегляду нормативних засад української літературної мови і явище пуризму (у межах граматичних категорій іменника). *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 85-104.

18. Тараненко О. О. Мова західної діаспори і сучасна мовна ситуація в Україні (на загальнослов'янському мовному тлі). *Мовознавство*. 2013. № 2-3. С. 63-99.

19. Український правопис. Київ : Наукова думка, 2019. 392 с.

1. Нові явища в лексичній і стилістичній системі української літературної мови.

Історичні, політичні, економічні та ін. чинники кінця ХХ ст. помітно вплинули на розвиток лексичної і стилістичної системи української літературної мови. Позитивні процеси:

1) демократизація літературної мови – розширення кола її носіїв, розширення сфери функціонування української мови (політика, економіка, культура, кінематограф), активні пошуки нових виражальних засобів, ширші можливості для мовного самовираження особистості, ослаблення редакторського втручання та ін. (Тараненко);

2) поповнення новими словами і номінативними словосполученнями: *довкілля, ментальність, миротворець, підписант, речник, гарант; правова держава, соціальний захист, політичний туризм, гілка влади, помаранчева революція, революція гідності*; нові іменники зі значенням жіночої статі (іменники-фемінитиви), наприклад: *прем'єрка, бютівка, депутатка, регіонала, біологиня, археологиня*. Такі іменники є засобом «орозмовлення» публіцистики; іменники, утворені від прізвищ політиків, назв партій, блоків і т. д., наприклад: *бютівець, тягнибоківець, порист, азаровщина, ківаловщина*;

3) активізація і зміна семантики певних понять: *майдан, тушки, тітушки*. Індивідуальні новотвори: *Україну майданить*.

На жаль, позитивні процеси супроводжуються небажаними явищами:

1) зниження рівня культури мови в окремих сферах комунікації;

2) лібералізація норм літературної мови – ослаблення норм, збільшення варіативності слововживання: *участі – участи, хімія – хемія, зал – зала*;

3) неконтрольований потік іншомовних запозичень, тотальне засмічення мови іншомовними словами: *брифінг* (зустріч з пресою), *дивіденд* (прибуток), *презентація* (показ), *шопінг* (покупка), *бутик* (крамниця), *ноу-хау*, *флаєр*, *ланч-бокс*, *девелоперський*, *перформанс* та ін. У новинах на 1 національному: *Святкування Нового року в столиці почалося з перформансу*;

4) переміщення стилістично нижчих пластів мови у вищі комунікативні сфери, зокрема активізація елементів розмовного стилю в публіцистичному й офіційно-діловому, наприклад: *не хочу слухати про ваш смердючий газ* (В. Ющенко); *Повідбивати руки тим, хто тягеться до державного бюджету* (В. Янукович); *Відрубати руки корупціонерам* (П. Порошенкео);

5) намагання вилучити зі словника частину іншомовних слів, які стали органічними в українській мові: *авіація – літунство, аеропорт – летовище, фотограф – світливець*;

6) художній стиль. Підкреслений антиестетизм мови окремих художніх текстів, зокрема прози Ю. Андруховича, Є. Пашковського, віршів А. Скрябіна та ін., наприклад: *причоргноблений час, диколіття, гіблоліття, гіблокраїна, мертвослів'я* (Є. Пашковський).

Б. М. Ажнюк визначає два напрями в розвитку української мови на початку ХХ століття: *деколонізація* і *глобалізація*. Декolonізація пов'язана з утвердженням національної ідентичності. Декolonізація передбачає вирішення трьох основних завдань: 1) збільшення кількості носіїв української мови; 2) розширення сфери її функціонування; 3) очищення від інших впливів, насамперед російських.

Глобалізація – це інформаційна відкритість, наднаціональність комунікативних процесів: телебачення, радіо, преса, маскультура, Інтернет, інформаційне обслуговування споживчого ринку. Глобалізація загострює боротьбу за панування в інформаційному просторі. В українському мовному просторі спостерігається русифікація й англізація. Особливо стає помітною англійська мовна присутність: англомовні газети, журнали, англізація репертуару деяких виконавців, вживання в українських текстах англійських назв торговельних марок, фірм, магазинів (латинка), наприклад:

McDonalds, Coca-Cola, Sony, Playboy, Cosmopolitan. Носіями латинської графіки є назви не лише іноземних фірм. Частина підприємств, створених в Україні, має англійські назви, у тому числі транслітеровані українською, наприклад: «City life» (луцький журнал), Порт-Сіті (торгівельний центр), Прайм-Центр (офісний центр). Б. Ажнюк називає такі явища перемикання кодів і змішування кодів. Глобалізація – ринкове явище.

2. Мовна норма як історично змінна категорія. Мовна норма в художній літературі.

Мовна норма – це сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови і сприймаються їх носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства. Норма – це правило. Існують такі мовні норми.

Фонетичні – вимова голосних і приголосних звуків, їх поєднання, чергування *о, е, - і, г, к, х, - ж, ч, ш* та ін.

Лексичні – правила слововживання, вибір синонімів, вживання наукових термінів та ін., наприклад: міжнародні відносини і *приватні стосунки*, *сумлінний студент* і *добросовісна сторона*, *брати участь* і *приймати ліки*.

Морфологічні – дотримання усталених форм слів, наприклад, відмінювання числівників *сорок, дев'яносто, сто*.

Морфемно-словотвірні – правила вживання морфем, наприклад: *помідорів (а не помідор), плечей і пліч*.

Синтаксичні – літературні форми словосполучень, сполучень слів, членів речення і речень, наприклад: *завідувач кафедри, згідно з законом, вжити заходів*.

Стилістичні – найдоречніше, найраціональніше вираження думки в окремій комунікативній ситуації.

Орфографічні – правила написання слів.

Пунктуаційні – правила вживання розділових знаків.

Орфоепічні – традиція вимови наголошених і ненаголошених голосних, дзвінкх і глухих звуків та ін.

Акцентуаційні норми – правила наголошення слів, наприклад: *вимова, вимога, легкий, виразно, рукопис, дочка, донька, новий*.

Мовні норми формуються протягом довгого часу. Це тривалий процес. Мовні норми зафіксовані у словниках, правописах, підручниках.

Поняття мовна норма (норма літературної мови) і норма художньої літератури не збігаються. Мовна норма художньої літератури зумовлена естетичною метою письменника, жанром твору, індивідуальною мовною манерою автора. Наприклад, в історичному романі мовною нормою є вживання історизмів, архаїзмів, застарілої лексики: *рамено, вітець, отчизна, перст* та ін. Давні синтаксичні форми: *«Я присягав, коли мене іменували гетьманом, дбати о добрі отчизни, о її цілості, о розширенні прав і вольностей козацьких»* (Р. Іваничук. Орда). Діалектна лексика, розмовні форми слів – норма образного відтворення світу сучасних письменників: *Все як годиться в добрих сусідів – десь пошептатись, погомоніти, десь побурчати, посабаніти і – жити* (Г. Яструбецька. Поліський пілігрим). В ідіолекті Є. Пашковського поєднано нормативні й ненормативні лексеми (оказіоналізми, жаргонізми, росіянізми тощо), наприклад: *блазень, актор, політикан, нагримована і манірна, умнякаюча телемава, кривоязиковий багатій, розшаманена самичка, співуни і співухи, анекдотники й дригалки, всі, як один, чарівні, розніжені, прості, всі ненагляднейші звоздолічності, всі вони стали щиролюбими героями цього людоїдного часу; смаки і вподобання здебіліли, закони і звичаї перевершують содомські* (Є. Пашковський. Жоденний жезл). Роман Є. Пашковського «Щоденний жезл» фіксує численні авторські новотвори: *диколіття, димоліття, гиблоліття, енноліття погібелі, дармоліття, безчасся; цей причоргноблений час, непогребний час, людоїдний час, мертвий від безнадії час*. Мова нової доби відтворена в текстах Ю. Андруховича, С. Жадана, Ірени Карпи та ін.

3. Мова української діаспори.

Українська діаспора – це етнічна, конфесійна та мовно-культурна спільнота українців, котрі живуть за межами України, але усвідомлюють духовну й генетичну єдність із нею. На думку вчених, поза межами держави проживає приблизно 10 мільйонів людей українського походження. Українці оселилися за межами України в різний час: У другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. (І етап еміграції); між Першою Світовою і Другою світовою війнами (ІІ етап); повоєнний період 1945 – 1952 рр. (ІІІ етап); сучасна еміграція. Об'єднувальний чинник української діаспори перших хвиль еміграції – шанобливе ставлення до української мови та культури.

Особливості мови: 1) у запозичених словах пишеться *-ія*: *діяспора, матеріял, комедіянт*; 2) у запозичених словах дифтонг *ei* передається через *ai*: *Гайне, Швайцарія*; 3) в іншомовних іменниках, що закінчуються групою приголосних, пишеться вставний *e*: *циліндр, міністер*; 4) латинська літера *h* передається українською *г*: *гобі, гокей*; 5) у словах грецького походження вживається літера *t*: *міт, катедра, ортографія, арифметика*; 6) в іншомовних іменниках вживається м'який *л*: *плян, парламент, баляда, Лювр, балкон*; 7) у родовому, давльному і місцевому відмінках іменників вживається закінчення *и, ови, еви*: *любови, соли, радості, батькови*; 8) іменники *бюро, кіно, радіо* відмінюються; 9) інший граматичний рід деяких іменників: *візита, силуета, аналіза, диспута, кляса, сльота, оркестра, роля*; 10) прикметники м'якої групи: *східній, народній*; 11) відмінності в написанні певних слів: *Європа, вийняток, хемія*.

Діаспорний варіант української літературної мови зберіг і розвинув багато з того, що в материковій Україні вилучалося і знищувалося як «націоналістичне».

ПРАКТИЧНИЙ КУРС

Змістовий модуль 1.

Літературно-писемна мова періоду Київської Русі

Практичне заняття № 1

Тема: **Предмет і завдання курсу історії української літературної мови**

План

1. Предмет, завдання, основні поняття курсу.
2. Джерела вивчення історії української літературної мови.
3. Зв'язок курсу історії української літературної мови з іншими лінгвістичними дисциплінами.
4. Виникнення і принципи періодизації історії української літературної мови.

Основна література

1. Єрмоленко С. Я. Лінгвісти про походження української мови. *Нариси з української словесності (стилістика та культура мови)*. Київ : Довіра, 1999. С. 369-383, 396-405.
2. Німчук В. В. Періодизація як напрямок дослідження генези та історії української мови. *Мовознавство*. 1997. № 6. С. 3-16; 1998. № 1. С. 3-13.
3. Огієнко І. *Історія української літературної мови*. Київ : Либідь, 1995. С. 48 – 82.
4. Павленко Л. П. *До джерел словесних скарбів*. Луцьк : Вежа, 1997. С. 14-15.
5. Півторак Г. П. *Українці: звідки ми і наша мова*. Київ : Наукова думка, 1993. С. 8-26.
6. Русанівський В. М. *Історія української літературної мови*. Київ : «АртЕк», 2001. С. 3-9.
7. Скляренко В. Г. Походження назви Україна. *Мовознавство*. 2006. № 5. С.15-33.

Додаткова література

1. Горбач О. Засади періодизації історії української літературної мови та історичні етапи її розвитку. *Історія української мови. Зібрані статті*. Мюнхен, 1993. С. 31-52.
2. *Історія української літературної мови*. Хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. 288 с.

3. Карпенко Ю. Українська гіпотеза. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 3-11.
4. Німчук В.В. *Хрестоматія з історії української мови X – XIII ст.* Житомир : Полісся, 2015. 352 с.
5. Півторак Г. П. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колоски».* Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. 152 с. (2-ге вид., доп. Київ : Арістей, 2004. 180 с.)
6. Півторак Г. П. *Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи.* Київ : Віпол, 2014. 280 с.
7. Півторак Г. П. *Історична правда проти імперської облуди.* Київ : Арт прінт студія, 2018. 148 с.
8. Фельчак О. О. Питання походження української мови в мовознавстві кінця ХХ – початку ХХІ ст. *Лінгвістика*. 2011. № 1 (22). С. 76-87.
9. Худаш М. Як, чому і відколи Русь стала Україною? (до питання генези хороніма Україна та етноніма українці). *Народознавчі зошити*. 2005. № 5-6. С. 653-681.
10. Шевельов Ю. Назва Україна. *Ю. Шевельов. Вибрані праці: у 2 кн. Кн. 1. Мовознавство.* Київ : Києво-Могилянська академія, 2009. 584 с.

Завдання

1. Законспекуйте працю С. Єрмоленко «Лінгвісти про походження української мови».
2. Поясніть значення термінів *руський, давньоруський, малоруський*, етимологію слів *Україна, Малоросія*.

Практичне заняття № 2 Тема: **Мова Київської Русі**

План

1. Зародження писемності у східних слов'ян як передумова виникнення літературно-писемної мови.
2. Мовна ситуація в Київській Русі. Типи літературно-писемної мови. Перекладні писемні пам'ятки.
3. Жанри оригінальної літератури. Зародження ділової писемності. «Руська правда».
4. Мова ораторсько-проповідницької прози та літописів.
5. Мова світської літератури. «Слово о полку Ігоревім».

Основна література

1. Курс історії української літературної мови. За ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. I. С. 19-38.
2. Німчук В. «Ювілейна» атака на «Слово о полку Ігоревім». *Українська мова*. 2002. № 1. С. 3-17.
3. Огієнко І. І. *Історія української літературної мови*. Київ : Либідь, 1995. С. 84-93.
4. Півторак Г. П. *Українці: звідки ми і наша мова*. Київ : Наукова думка, 1993. С. 135-177.
5. Півторак Г. П. Мовна ситуація в Київській Русі. *Походження українців, росіян, білорусів та їхніх мов : Міфи і правда про трьох братів слов'янських зі «спільної колиски»*. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. С. 97-109.
6. Плющ П. П. *Історія української літературної мови*. Київ : Наукова думка, 1971. С. 95-134.
7. Русанівський В. М. *Історія української літературної мови*. Київ : «АртЕк», 2001. С. 10-42.

Додаткова література

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 5-56.
2. Задорожний В. Як треба читати тексти кирилівського письма. *Дивослово*. 2004. № 2.
3. Мех Н. Слова-поняття закон та благодать у творі митрополита Іларіона «Слово о Законі і Благодаті». *Культура слова*. Вип. 75. Київ, 2011. С. 95-101.
4. Німчук В. В. Українська мова в Київському псалтирі 1397 р. *Мовознавство*. 1993. № 5.
5. Павленко Л. П. До джерел словесних скарбів. Луцьк : Вежа, 1997. С. 22-29.
6. Скляренко В. До питання про «руські письмена» і Житії Костянтина Філософа. 2. *Мовознавство*. 2016. № 4. С. 3-21.
7. Статті О. О. Тараненка, В. М. Русанівського, Г. П. Півторака та ін. *Мовознавство*. 1993. № 2.

Завдання

1. Впр. 4. *Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. Практичний курс*. Львів : Світ, 1993. С. 15.
2. Підготуйте коротке повідомлення про мову таких давніх пам'яток: Реймське Євангеліє (перша пол. XI ст.), Добрилове

Євангеліє (1164 р.), Мстиславове Євангеліє (к. XI – поч. XII ст.), Євсевієве Євангеліє (1283 р.), Лавришівське Євангеліє (к. XIII – поч. XV ст.), Луцьке Євангеліє (XIV ст.).

Змістовий модуль 2.

Староукраїнська літературно-писемна мова (к. XIV – к. XVIII ст.)

Практичне заняття № 3

**Тема: Староукраїнська літературна мова
в Литовській державі (кінець XIV – середина XVI ст.)**

План

1. Поняття про староукраїнську мову. Типи літературної мови в Литовській державі.
2. Елементи народної мови в перекладних церковних пам'ятках («Четья-Мінея» 1489 р.).
3. Мова грамот XIV – XV ст. Описи замків.
4. Переробка Києво-Печерського патерика.

Основна література

1. Гнатенко Л. Графіко-орфографічна система «Четї Мінеї 1489 року». *Українська мова*. 2010. № 2. С. 81-103.
2. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 56-79.
3. Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР. С. 44-68.
4. Мойсієнко В. М. Про національний статус «руської мови» в часи Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. *Мовознавство*. 2005. № 1. С. 67-83.
5. Німчук В. В. Четья 1489 року в контексті сучасної україністики. *Українська мова*. 2015. № 1. С. 3-35.
6. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 94-100.
7. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 135-152.
8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. С. 47-63.
9. Словник староукраїнської мови XIV-XV ст. У 2 томах. Київ : Наукова думка, 1977.

Додаткова література

1. Німчук В. В., Русанівський В. М. Цінний внесок в історію мов східнослов'янських народів. *Мовознавство*. 1979. № 1. С. 73-82.
2. Пещак М. М. Грамоти ХІУ ст. Київ : Наукова думка, 1976. 477 с.
3. Півторак Г. П. Державна мова у Великому князівстві Литовському і проблема розмежування українських та білоруських писемних пам'яток. *Мовознавство*. 2005. № 3-4. С. 80-84.
4. Русанівський В. М. Українські грамоти ХV ст. Київ : Наукова думка, 1972.
5. Тимченко Є. Матеріали до словника писемної та книжної української мови ХV – ХVІІІ ст. Київ – Нью-Йорк, 2003 : У 2 т. 512 с.
6. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у ХІV – ХVІІ ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. 656 с.

Завдання

1. Впр. 13. *Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. Практичний курс*. Львів: Світ, 1993. С. 32.
2. Законспекуйте статтю Г. Півторака.
3. Прочитайте фрагмент тексту «Четї-Мінеї» 1479 року. Підкресліть слова, оформлені за звуковими і граматичними правилами української мови.

и силою ч(с)тного кр(с)та поразиаь соупротивны(х). и пришедь до рима. кр(с)тивса самь. и мѣти его елена. (w г 337)¹ ѿ стѣго папы евангелѣстра.² мѣтръ же свою ѿпоустнаь до ер(с)лима. искаати ч(с)тного кр(с)та. мѣти же его елена. шедши тамь// испытала со многи(м) трѣдомь. шдеа са допытала в жидо(в). гдѣ есть ч(с)тнын крестъ сохраненъ. и жидове его неволею споведали. цѣрица же елена. наше(д)ши. повелѣла оузрати. кр(с)ть г(с)нь изъ земан, вси же людне оувидѣвше павѣнне ч(с)тного кр(с)та. възрадовалиса. цѣрца же елена. начала целовати кр(с)ть. тако(ж) воевода. и вси вельможи. а ннын многне лю(ди). не могли дотисноутиса. и жадали только вы видѣти е(г). тогда повѣлѣль. патриархъ.³ сре(д) цѣркеї вчинити амбонъ. и самъ оушо(л) на не(г). почалъ поднимати ч(с)тнын кр(с)ть. ажъ бы видеан его хр(с)тыане. а какъ оувидеан е(г) вси людне. канкидан велики(м) голосо(м). г(с)и помилон.

Практичне заняття № 4
Тема: **Українська літературна мова
другої половини XVI – середини XVII ст.**

План

1. Мова Пересопницького Євангелія (1556-1561 рр.).
2. Формування конфесійного стилю. «Крехівський апостол», «Нягівські повчання» та ін.
3. Розвиток ділової писемності. Мова українських грамот XVI – XVII ст.
4. Мова книжного віршування і фольклору.
5. Публіцистично-діловий жанр. «Розмова».

Основна література

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 79-93.
2. Жовтобрюх М. А. Важлива пам'ятка історії української літературної мови. *Укр. мова та літ. в шк.* 1979. № 1. С. 29-34.
3. Матвієнко А. Пересопницьке Євангеліє – видатна пам'ятка українського відродження ХУІ ст. *Дивослово.* 2004. № 5.
4. Німчук В. В. Пересопницьке Євангеліє – знову ювіляр. *Українська мова.* 2016. № 4. С. 3-23.
5. Півторак Г. П. Українсько-польські мовні взаємини давнього періоду. *Мовознавство.* 2020. № 1. С. 3-19.
6. Плющ П. П. *Історія української літературної мови.* Київ : Наукова думка, 1971. С. 154-163.
7. Русанівський В. М. *Історія української літературної мови.* Київ : «АртЕк», 2001. С. 64-75.
8. Чепіга І. П. Народнорозмовні елементи у мові українських ділових текстів ХУІ – першої пол. ХУІІ ст. *Мовознавство.* 1992. № 6. С. 3-11.

Додаткова література

1. Актова книга Житомирського уряду кінця ХУІ ст. (1582-1588 рр.). Підгот. до вид. М. К. Бойчук. Київ : Наукова думка. 1965. 191 с.
2. Волинські грамоти ХУІ ст. (Упор. В. Б. Задорожний, А. М. Матвієнко). Київ : Наукова думка, 1995. 435 с.

3. Гриценко С.П. Динаміка лексики української мови ХУІ–ХУІІ ст. Київ : Тов. «КММ», 2017. 936 с.

4. Жовтобрюх М. А. Відмінкові форми в «Розмові» ХУІ ст. *Мовознавство*. 1980. № 5. С. 32–43.

5. Павленко Л. П. Номінативна деривація назв осіб у Пересопницькому Євангелії. *Літопис Волині. Всеукраїнський науковий часопис*. Число 9. Луцьк, 2009. С. 130–133.

6. Чепіга І. П. Глоси Пересопницького євангелія і питання нормування староукраїнської літературної мови ХУІ ст. *Питання східнослов'янської лексикографії ХІ - ХУІ ст.* Київ : Наукова думка, 1979. С.64-68.

7. Чепіга І. П. Пересопницьке євангеліє. *Наука і культура. Україна. Щорічник АН УРСР. Т-во “Знання” УРСР*. Київ, 1990. Вип. 24. С. 190-196.

8. Чепіга І. П. Деякі синтаксичні явища в мові Пересопницького Євангелія. *Українська мова*. 2001. № 1. С. 31–34.

9. Чепіга І. П. Дві яскраві дати української національної святині: 450 років від початку і 445 років від часу завершення праці над Пересопницьким Євангелієм. *Українська мова*. 2006. № 4. С. 3–7.

Завдання

Впр. 18, 22. *Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. Практичний курс*. Львів: Світ, 1993. С. 38, 44.

Практичне заняття № 5

Тема: Нормування української літературної мови в ХУІ – ХУІІ ст.

План

1. Зародження друкарства в Україні. «Буквар» І. Федорова.
2. Початок граматичної обробки слов'яноноруської мови. «Грамматика словенська» Л. Зизанія.
3. «Грамматика» М. Смотрицького.
4. «Слов'янська граматика» І. Ужевича.

Література

1. Білоусенко П. І. Єсть известное художество... Граматиці М. Смотрицького 400 років. *Українська мова*. 2019. № 4. С. 47–56.

2. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 84–89.

3. Кудрицький Є.М. Іван Ужєвич – український граматист ХУІІ ст. і його праця. *Мовознавство*. 1970. № 1. С. 35–48.

4. Наєнко Г. М. Граматика Лаврентія Зизанія та Мелетія Смотрицького в контексті наукового текстотворення середньоукраїнського періоду. *Українська мова*. 2019. № 4. С. 70–84.

5. Німчук В.В. Мовознавство на Україні в ХІУ–ХУІІ ст. Київ : Наукова думка, 1985. С. 34–199.

6. Огієнко І. Історія українського друкарства. Київ : Либідь, 1994. С. 68–105.

7. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1971. С. 201–214.

8. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: «АртЕк», 2001. С. 94–97, 101–102.

Додаткова література

1. Німчук В.В. М. Смотрицький – теоретик і дослідник церковнослов'янської мови. *Мовознавство*. 1979. № 6. С. 20–28.

2. Німчук В.В. І.Федоров і початки світського книгодрукування. *Мовознавство*. 1975. № 1. С. 73–80.

3. Прискока О. Деякі спостереження за лексикою «Граматики» Мелетія Смотрицького. *Українська мова*. 2005. № 2. С. 64–70.

4. Фаріон І. *Українська мова*. 2019. № 4. С. 57–69.

Завдання

Впр. 42. *Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. Практичний курс*. Львів: Світ, 1993. С. 85.

Практичне заняття № 6

Тема: **Українська лексикографія ХVІ–ХVІІ ст.**

План

1. Тенденції розвитку лексики у ХVІ–ХVІІ ст. Початок лексикографії.
2. «Лексис» Л.Зизанія.
3. «Лексикон славенороський» П. Беринди.

Література

1. Бурячок А. А. Семимовний словник початку ХУІІ ст. *Мовознавство*. 1969. № 2. С. 47-54.
2. Горецький П. Й. Історія української лексикографії. Київ: Вид-во АН УРСР, 1963. С. 8-39.
3. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1989. С. 89-93.
4. Курс історії української літературної мови. У 2 т. За ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1. С. 90-94.
5. Німчук В. В. Староукраїнська лексикографія в її зв'язках з російською і білоруською. Київ : Наукова думка, 1980. 304 с.
6. Німчук В. В. Словник Памви Беринди та його місце в історії лексикографії. *Мовознавство*. 1978. № 2. С. 24-37.
7. Німчук В. В., Чепіга І. П. Про відзначення 350-річчя від виходу в світ «Лексикона» Памви Беринди. *Мовознавство*. 1978. № 3. С. 90-91.
8. Паламарчук Л. С. Українська радянська лексикографія. Київ : Наукова думка, 1978. 202 с.
9. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 201-214.
10. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. С. 98-100.

Завдання

Впр. 38. *Бабич Н.Д. Історія української літературної мови. Практичний курс*. Львів: Світ, 1993. С. 77.

Підготуйте повідомлення (на вибір).

1. Семимовний словник початку ХУІІ ст.
2. Арсеній Сатановський і Єпифаній Славинецький в історії української лексикографії.
3. Наукова діяльність і художня творчість П. Беринди.

Практичне заняття № 7

Тема: **Мова українського бароко**
(ХУІІ–ХУІІІ ст.)

План

1. Лінгвістичні риси українського бароко.
2. Києво-Могилянська академія як осередок науки і культури. Праці Ф. Прокоповича та інших учених.
3. Мова ділових пам'яток доби бароко.

4. Сильові особливості мови літописів (літописи Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки)

Література

1. Ажнюк Л. В. Стилiстичний синтаксис унiверсалiв канцелярiї Богдана Хмельницького. *Мовознавство*. 1993. № 4. С. 47-53.
2. Козловська Л. У каменi та словi (про стиль барокко). *Культура слова*. 1990. Вип. 39. С. 21-26.
3. Майданович Т. Принципи поцiнування української барокової проповiдi. *Мовознавство*. 1996. № 2. С. 34-39.
4. Павленко Л. *До джерел словесних скарбiв*. Луцьк: Вежа, 1997. С. 113-114, 154-158.
5. Плющ П. П. *Історія української літературної мови*. Київ: Наукова думка, 1971. С. 223-235.
6. Русанівський В. М. *Історія української літературної мови*. Київ: «АртЕк», 2001. С. 94-102, 123-125.
7. Українське бароко. *Матеріали I конгресу Міжнародної асоціації українiстів* (Київ, 27 серпня – 3 вересня 1990). Київ, 1993.
8. Чепiга I. П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI-XVII ст. *Українська мова та література в школі*. 1989. № 10. С. 64-69.
9. Чепiга I. П. Спiввiдношення літературно-писемного й народнорозмовного джерел у перших українських драматичних текстах (XVI – XVII ст.). *Українська мова*. 2002. № 3. С. 23-38.
10. Штанденко У. Мовний аналіз гетьманських унiверсалiв Iвана Мазепи. *Українська мова*. 2018. № 2. С. 91-100.
11. Літопис Самовидця. Електронний ресурс. http://litopys.org.ua/old17/old17_10.htm
12. Літопис Г.Грабянки. електронний ресурс. http://litopys.org.ua/old18/old18_37.htm
13. Літопис Самiйла Величка. Електронний ресурс. <http://litopys.org.ua/velichko/vel.htm>

Завдання

Завдання 1. Виписати з художніх творів Ф. Прокоповича образні засоби – елементи стилю бароко. Згрупувати їх за видами.

Завдання 2. Виконайте лексико-семантичний аналіз фрагменту «Передмови до читача» із збірки «Млеко» І. Величковського.

Упевняю теж ласкаво́го [читат]еля, иж е́сли сiй вѣршы моѣ́ скоро [про]йдет, не уважа́ючи, що ся в ко́ждом за штучка замыка́ет,

мáло, |арк.17.| áбо жáдного не отнесёт пожítку. Леч еслí над кóждым вЂршиком тák ся мнóго забáвит, аж пóки зрозумЂет, що ся в нем за штúчка замыкает, велце ся в них закохáет. Гды ж тúт жáдных прóстых (котóрых и простакí складáти могу́т) не мáш вЂршов, ты́лко штúчки поетíцкíе, котóрые лúбо сýть корóткíе, малéнкíе, але велíкую компону́ющим их задают трудность и долгого, поки ся злóжат, потребу́ют часу. Суть з них нЂкотóрые, яко то рак лЂтерáльный и вЂрш чворогранистый, котóрые и за мЂсяць лéдво ся злóжат. Хтó [спробу]ет, пéвне ми то признает. А прéто, ласка[вый ч]итéлнику, еслí з нíх хóчеш отнести утЂху, дóлго пойму́й их, |арк.17зв.| и еслí бы ся котóрая штúчка здáла бы́ти до поймовáня притрудною, слúшная рЂч, едного и дрúгого призвáвши, спóльне ся домышля́ти. Гды ж всЂ всё мóжем, а едíн всегò знáти не мóжет, крóмЂ всемогúщаго бога, котóрый як дал мнЂ охóчо в том попрацювати, тák и лúбвЂ твоёй да подáст охóчо читáти и поймовáти. В недостойных молитвах мо́их горячо о тóе всемогúщую егò пóмощ блага́ю.

ЛюбвЂ твоёй всЂх благ желáтель и бого[молец]
 Иоáнн В[еличков]скíй, недостóйный з
 прэзвитеров. |арк.18.|

ЧВÓРОГРАНИ́СТЫЙ

ест вЂрш,
 в котóром тák вздлúж,
 я́ко и вшíр едén же тéкст выражáетсяя.

Марíе	Ты	Єдина	Мати	Богу	Сыну
Ты	паче	всЂх	вышнему	возлюбленна	вы́ну
Єдíна	всЂх	надеждо	твóрцу	ты	предстáни
Мати	вышнему	творцу	стáны	присно	зá ны
Богу	[возлюбленна]	ты	присно	дЂво	зЂло
Сыну	[в]ыну	предстáни	зá ны	зЂло	смЂло арк.21зв.

Завдання 2. Законспекуйте статтю Л. Ажнюк.

Завдання 3. Визначте стилістичні особливості мови літописів ХУІІІ ст.

Літопис Самовидця

Початок і причина війни Хмельницького єст єдино од ляхов на православіє гоненіє і козаком отягощеніє.

Тогда бо оних, не хотячи, чого не звикли були, панщини робити, на службу замкову обернено, которих з листами і в городі до хандоження коней старостове держали, в дворах груби, то єст печі, палити, псов хандожити, двори замітати і до інших незносних діл приставляли.

Знову зась которії зоставали козаками реєстровими, а над ними полковникове — шляхта, панове — од гетьмана коронного насиланнії, були, которії б, об їх вольності бинамній не дбаючи, але, яко могучи, оних смиряли, легце поважаючи. Плату, которая постановлена була на козаки од короля його милості і Речі Посполитої по золотих тридцять на рок, тоє на себе одбирали, з сотниками ділячися, бо сотников не козаки обирали і настановляли, але полковники, кого хотіли, з своєї руки, жеби оним зичливими були.

Также полковникове козаков до всякої домової незвичайної роботи пристановляли. В поля зась пойшовши, любо який козак достане у татар коня доброго, того одоймуть. З Запорожжя през поля дикії з рарогом, яструбом, орлом альбо з хортом козака бідного шлють в городи, кому подарок шлючи, якому панові, не жалуючи козака, хочай би згинув, як не трудно од татар.

В городах зась од жидов тая була кривда, же невольно козакові в дому своєм жадного напитку на потребу свою держати, не тільки меду, горілки, пива, але і браги.

А полковникам особливо треба дати, і сотникам, і асаулові, і писареві. Аж до великого убозтва козацтво прийшло.

Над поспольством зась, любо во всем жили обфіто в збожах, в бидлах, в пасіках, але, однак, чого не звикла була Україна терпіти, вимисли великії були од старостов і од намісников і жидов. Бо самі державці на Україні не мешкали, тільки уряд держали, і так о кривдах людей посполитих мало знали, альбо, любо і знали, только засліплені будучи подарками од старост і жидов-арандарей, же того не могли узнати, же їх салом по їх же шкурі і мажуть: з їх подданих видравши,

онім дарують, що і самому пану вольно би узяти у свого подданого, і не так би жалував подданий його. А то леда шевлюга, леда жид богатиться, по кілька цукгов коней справляєт, вимишляючи чинці великії, поволовщини, дуди, осип, мірочки сухії, з жорнов плату і інноє, однімання фольварков.

Що [й] натрафили на чоловіка одного, у которого одняли пасіку, которая всей землі Польської начинила біди. А тим способом.

В Чигирині-місті мешкав сотник Богдан Хмельницький, козак, розтропний в ділах козацьких воєнних і у письмі біглий і часто у двора королевського в поселстві будучий. І под час бутності своєї з козаком значним переясловським з Іваном Ілляшем 1 (а тот Ілляш барзо зичливим королеві його милості) і упросили письмо, альбо привілей, на роблення човнов на море, мимо відомость гетьманов коронних, що і одержавши, тоє скрито держали од полковников в Переяславлю.

А под тот час у вишменованного Хмельницького подстаростій чигиринський Чаплинський, застаючий од Конєцпольського, одняв хутор з пасікою і млином на урочищі Суботові, повтори милі од Чигирина. І за той хутор посвар став з подстаростім Хмельницькому. І Хмельницький, видячи, же оного вічистії добра оному кгвалтом видрано, старався фортеlem, жеби тот привілей, данний од короля його милості на роблення човновное вольное козаком, достати. Що і доказав.

І так з оним привілеєм Хмельницький за пороги пришов і козаком ознаймив, же на вольності козацькїї мієт привілей короля його милості. До которого много войська козацького почало ся горнути. А же на Запорожжу зоставати не мог задля залоги, которая на тот час з полковниками лядськими посполу з жовнірами зоставала, пошов на Низ ку мору, на поля, к Лиману, і там войсько ку оному купилося, утікаючи од полковников лядських.

Которого Хмельницького полковникове посилали на тїї імати і розгромити, але онї тих посланних лядських погромив, а козацтво до оного пристало.

Літопис Самійла Величка

Тіє предписанніє всі листи отправил Хмельницький з Січі Запорозької до помененого Барабаша, полковника черкаського, з таким желанієм, аби он переслал їх до комісара польського. Сам теж Хмельницький чрез два місяці, генвар і февраль, промешкал в Січі з атаманню курінною і із кошовим, тайно совітуючи о подлежащій на поляков війні; а между войськом розголошаючи тоє, же міють виправовати послов до короля і всего сенату польського, з прошенієм от всего войська запорозького і народу малоросійського о потверженє древніх своїх вольностей і прав, і о поскромленє панов польських і їх дозорцов, на Україні застаючих, утиски теж і бідствія малоросіянам творящих. Якую поголоску в Січі между войськом пуцано, не для чого іного, тільки для того, власне, аби поляки чрез своїх шпігов (которих отнюд невозможно було устерегтися) не вибадалися о іном проти себе воєнном Хмельницького замислу. По вийстю зась двох місяцев предпомененних, марта числ первих, з совітом кошового і всеї атаманні курінной виєхал Хмельницький з своїм товариством з Січі, будто для лучшої своєї і конської вигоди в остров Томаковський, нижче Січі в кілька миль на Дніпрі застаючий. А в самой річи виєхал он до Криму, где прибувши і хану кримському в Бахчисараї о собі ізвістивши, получил по приказу єго ханськом там же квартиру, в єдного значного і багатого арменина бахчисарайського, от которого по приказу ханськом в кормах і напитках всякоє було Хмельницькому з товариством єго довольство, аж до того времені, поколь з Криму виєхал.

Практичне заняття № 8

Тема: Українська літературна мова у другій половині XVIII ст.

План

1. Варіанти української літературної мови у другій половині XVIII ст. Занепад староукраїнської мови.
2. Мовна ситуація в Україні.
3. Стилїстична диференціяція староукраїнської мови.
4. Епістолярні пам'ятки XVIII ст.
5. Останні представники староукраїнської мови. Мова І. Некрашевича і Г. Сковороди.

Основна література

1. Ділова і народнорозмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України), підготував до вид. В. А. Передрієнко. Київ : Наукова думка, 1979. 416 с.
2. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 93-122.
3. Курс історії української літературної мови. У 2 томах. За ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. I. С. 127-132.
4. Огієнко І. *Історія української літературної мови*. Київ : Либідь, 1995. С. 118-127.
5. Плющ П. П. *Історія української літературної мови*. Київ : Наукова думка, 1971. С. 232-252.
6. Приватні листи ХУІІІ ст. Київ : Наукова думка, 1987. 370 с.
7. Русанівський В. М. *Історія української літературної мови*. Київ : «АртЕк», 2001. С. 1216-148.
8. Чапленко В. Українська літературна мова (ХУІІ – 1917 р.). Нью-Йорк, 1955. 328 с. URL: <http://incognita.day.kyiv.ua/vasil-chaplenko.-ukrayinska-literaturna-mova-xvii-1917r.html>
9. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (ХУІІ – 1933 р.). Нью-Йорк, 1970. 448 с. URL: <https://www.twirpx.com/file/1231890/>

Додаткова література

1. Гнатюк Л. То якою ж мовою писав Григорій Сковорода? *Дивослово*. 2006. № 3.
2. Передрієнко В. А. *Формування української літературної мови ХУІІІ ст. на народній основі*. Київ : Наукова думка, 1979. 142 с.
3. Федак С. А. Українська літературна мова на Волині у ХУІІІ ст. (фонетика та морфологія Почаївських стародруків). 10. 02. 01. : автореф. дис. ... канд. філол. наук. Київ, 2004. 20 с.

Завдання

Впр. 65 (Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. Практичний курс. Львів: Світ, 1993. С. 156).

Змістовий модуль 3.

Нова українська літературна мова (к. ХУІІІ – поч. ХХІ ст.)

Практичне заняття № 9

**Тема: Початковий період нової української літературної мови
(кінець ХУІІІ – 40-і роки ХІХ ст.)**

План

1. Формування нової української літературної мови у Східній Україні.
2. Мовна ситуація в Західній Україні. Азбучна війна в Галичині.
3. Мова І. Котляревського.
4. Граматична і правописна нормалізація української літературної мови.
5. Українська публіцистика і мовні проблеми.

Основна література

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 131-139.
2. Курс історії української літературної мови. У 2 томах / За ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1. С. 139-194.
3. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 128-139, 170-177.
4. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1971. С. 261-290.
5. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : „АртЕк”, 2001. С. 146-170.
6. Степаненко М. І., Павлова І. Г., Педченко С. О. Мовна особистість Івана Котляревського: від римача-початківця до зачинателя нової української літературної мови. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 3-17.
7. Шевельов Ю. Традиція і новаторство в лексиці і стилістиці І. П. Котляревського. Чернівці, 1998.

Додаткова література

1. Жовтобрюх М. А. Українська грамати́ка І. Нечуя-Левицького. *Мовознавство*. 1989. № 1. С. 33-38.
2. Жовтобрюх М. А. Мовознавчі праці Я. Ф. Головацького. *Мовознавство*. 1989. № 5. С. 68-75.
3. Мацюк Г. П. Теоретичні джерела рукописної граматики І. Моги́льницького. *Мовознавство*. 2000. № 4-5. С. 26-32.

4. Наконечний М. Ф. Г. Квітка-Основ'яненко і розвиток національної літературної мови. *Мовознавство*. 1990. № 4. С. 63-70.

5. Павленко Л. П. До джерел словесних скарбів. Луцьк: Вежа, 1997. С. 163-170.

6. Пилинський М. М. Із спостереження над мовою і стилем «Енеїди» І. Котляревського. *Мовознавство*. 1988. № 5.

7. Худаш М. Л. Із маловідомої мовознавчої спадщини Й. І. Лозинського. *Мовознавство*. 1989. № 4. С. 63-68.

Завдання

Випишіть з «Енеїди» І. Котляревського народнорозмовні слова, укладіть лексичні групи.

Практичне заняття № 10

Тема: Літературна мова від 40-х років ХІХ до початку ХХ ст. (І)

Т. Г. Шевченко – основоположник нової української літературної мови

План

1. Народнорозмовна і народнопоетична основа творів Т. Шевченка.
2. Історична тема як джерело Шевченкової мови.
3. Церковнослов'янські мовні джерела.
4. Епістолярій Т. Шевченка.
5. Індивідуальний словник Шевченка і загальномовний словник української мови.

Основна література

1. Жанри і стилі в історії української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1989. С. 139-160.

1. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 140-148.

2. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наукова думка, 1971. С. 291-309.

3. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. С. 170-220.

4. Русанівський В. М. У слові – вічність (Мова творів Т.Г. Шевченка). Київ: Наукова думка, 2002. 240 с.

5. Тимошенко П. Д. Студії над мовою Тараса Шевченка. Київ : КММ, 2013. 224 с.

Додаткова література

1. Булаховський Л. А. Питання походження української мови. Вибрані праці в 5 т. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 2. С. 25-28.
2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності: (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999. – С. 131-155.
3. Курс історії української літературної мови. За ред. І.К.Білодіда. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. Т. I. С. 211-263.
4. Масенко Л. Т. До питання про семантику ключових слів у поезії Тараса Шевченка. *Мовознавство*. 1989. № 2. С. 25-30.
5. «Ну що б, здавалося, слова...» Територія мови Тараса Шевченка : монографія [С. Я. Єрмоленко, Г. М. Вокальчук, А. Ю. Ганжа, Л. П. Гнатюк, Г. М. Сюта]; за ред. С. Я. Єрмоленко. Київ : Вид. дім Дмитра Бураго, 2016. 348 с.
6. Павленко Л. До джерел словесних скарбів. Луцьк: «Вежа», 1997. С. 170-187.
7. Пономаренко А. Лінгвофеномен фундатора національної літерат. мови: естетико-соціальні проєкції. *Українська мова*. 2002. № 3. С. 37 – 44.

Завдання

1. Випишіть із творів Т.Шевченка народнопоетичні епітети, метафори, порівняння, символи.
2. Випишіть із творів Т.Шевченка синоніми, укласти синонімічні ряди.

Практичне заняття № 11

Тема: Літературна мова від 40-х років ХІХ до початку ХХ ст. (II)

План

1. І.Франко як представник західного варіанта української літературної мови.
2. Мова і тематика періодики.
3. Прогресивні українські діячі та їх роль в історії української літературної мови.
4. Мова М. Коцюбинського.

Основна література

1. Єрмоленко С. Я., Панько Т. І. Мова і нація в естетичній концепції І. Франка. *Мовознавство*. 1993. № 5. С. 10-15.
2. Жовтобрюх М. А. Мова української періодичної преси (кінець ХІХ – початок ХХ ст.). Київ : Наукова думка, 1970. 303 с.
3. Курс історії української літературної мови / За ред. І. К. Білодіда. Київ: Вид-во АН УРСР, 1958. Т. І. С. 345-385, 476-518.
4. Матвіяс І.Г. Творчість І. Франка на тлі історії української літературної мови. *Мовознавство*. 2003. № 6. С. 18-24.
5. Муромцева О. Г. Розвиток лексики української літературної мови в другій пол. ХІХ – на початку ХХ ст. Харків : Вища школа, 1985. 170 с.
6. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 183-188.
7. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1971. С. 291-309.
8. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ: “АртЕк”, 2001. С. 268-274.

Додаткова література

1. Березнянська В. Іван Франко і проблема становлення української наукової мови. *Проблеми гуманітарних наук*. 2013. Вип. 32. *Філологія*. С. 4-15.
2. Грещук В. Роль Івана Франка у формуванні єдиної української літературної мови. *Вісник Наук. товариства імені Т. Шевченка*. Ч 2. Івано-Франківськ, 2007. С. 29-37.
3. Дроздовський В. П. Дослідження стилю М. Коцюбинського за рукописною спадщиною. *Мовознавство*. 1973. № 4.

4. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичний канон художньої прози М. Коцюбинського. *Культура слова*. Київ, 2014. Вип. 81. С. 6-15.
5. Зарінова М. Засади формування лексичної системи мови в кінці XIX – на початку XX ст. і художня практика. *Культура слова*. Київ, 2017. Вип. 86. С. 176-185.
6. Пещак М.М. Мовно-художнє вираження людяності в оповіданні М. Коцюбинського «Харитя». *Культура слова*. 1990. Вип. 38. С. 33-36.
7. Сербенська О. А. Мовний світ Івана Франка : статті, роздуми, матеріали : до 150-річчя від дня народж. І. Франка. Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2006. 372 с.
8. Струганець Л. Роль мовотворчості Івана Франка у процесі нормування лексико-семантичної системи української літературної мови. *Лінгвостилістика : об'єкт – стиль, мета – оцінка*. 2007. С. 60-68.
9. Фаріон І. Франкова візія історії української мови (XI – ХУІІІ ст.). *Дивослово*. 2006. № 10. С. 35-39.
10. Франко З. Т. І. Франко як мовознавець. *Мовознавство*. 1986. № 4.

Завдання

Впр. 100. *Бабич Н.Д. Історія української літературної мови*. Львів : Світ, 1993. С. 258.

Практичне заняття № 12

Тема: Нормалізація української літературної мови від 40-х років XIX до початку XX ст.

План

1. Взаємодія між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови. Мовні суперечки в Західній Україні.
2. Мова церкви.
3. Правописи П. Куліша, Є. Желехівського та ін. Граматики.
4. Нормування лексики. «Словарь української мови» Б.Грінченка.

Основна література

1. Грещук В., Лесюк М. та ін. Євген Желехівський у національно-культурному відродженні України. Івано-Франківськ: Плай, 1999. 149 с.
2. Карпенко Ю.О. Становлення української літературної мови на Буковині. *Мовознавство*. 1978. № 1. С. 38-49.

3. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ: Либідь, 1995. С. 177-183, 234-238.

4. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ: Наукова думка, 1971. С. 309-367.

5. Пуряєва Н.В. Особливості мови першого українського молитовника. *Українська мова*. 2017. № 2. С. 27 – 39.

6. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ: «АртЕк», 2001. С. 245-266.

7. Ткач Л. О. Вплив польської мови на українську мову Буковини кінця ХІХ – початку ХХ ст. (зовнішні чинники). *Мовознавство*. 2000. № 6. С. 22-29.

Додаткова література

1. Бевзенко С. П. Історія українського мовознавства. Київ: Вища школа, 1991. С. 33-37.

2. Котенко Т.І. Що може бути святіше для серця народу, за Слово Боже рідною мовою (Листи П.С. Морачевського до І.І. Срезневського 1852, 1864, 1874 рр.). *Українська мова*. 2011. № 4. С. 54 – 63.

3. Матвіяс І. Варіанти української літературної мови. Київ, 1998. С. 41-58, 93-132.

4. Нахлік Є., Нахлік О. Іван Франко та Євгеній Желехівський: амплітуда взаємин. *Українська мова*. 2011. № 3. С. 3-15.

5. Тараненко О. О. Б. Грінченко і «Словарь української мови». *Укр. мова та літ. в шк.* 1988. № 12.

Завдання

Впр. № 107. *Бабич Н. Д. Історія української літературної мови*. Львів : Світ, 1993. С. 285.

Практичне заняття № 13

Тема: Українська літературна мова в першій третині ХХ ст.

План

1. Мовна ситуація у Східній і Західній Україні.
2. Галицькі впливи на українську літературну мову.
3. Спроби створення єдиного правопису. Київська і харківська правописні школи. Правопис 1928 р.
4. Українська лінгвістика.
5. М. Грушевський як практик стильової розбудови української мови.

Основна література

1. Єрмоленко С. Я. Українська мова в науковому світогляді Михайла Грушевського. Харків, 2017. 45 с.
2. Масенко Л. Т. Мовна політика України у 2017 – 2019 роках. *Українська мова*. 2019. № 3. С. 40-52.
3. Мацько Л. І. Українська мова у наукових поглядах Михайла Грушевського. *Українська мова*. 2003. № 2. С. 23-35.
4. Мельник Т. Погляди Олекси Синявського на шляхи формування літературних стандартів. *Культура слова*. Вип. 73. Київ, 2010. С. 115-121.
5. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. С. 189-213.
6. Поліщук Н. М. Роль лексичної синонімії у процесі формування дипломатичної лексики УНР. *Мовознавство*. 1993. № 6. С.56-60.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. С. 254-289, 329.
8. Русанівський В.М. Українська літературна мова в першій чверті ХХ ст. *Мовознавство*. 2001. № 6. С. 12-17.
9. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ : Вид. дім “КМ Академія”, 2003. С. 3-89.
10. Шевельов Ю. Покоління 20-х років в українському мовознавстві. *Записки Наукового товариства ім. Шевченка*. Париж – Чикаго, 1962.
11. Шевельов Ю. Українська літературна мова в першій половині ХХ ст.(1900-1941). Стан і статус. *Сучасність*, 1987. – 395 с.
12. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Вибрані праці : У 2 кн.* Кн. 1. Мовознавство. Київ, 2008.

Додаткова література

1. Грищенко А. П. О.Н. Синявський: місце в історії українського мовознавства. *Українська мова*. 2005. № 4. С. 22-62.
2. Богдан С. «Справа ірландської мови» Френсіса Фегі й українська соціолінгвістика початку ХХ століття. *Українська мова*. 2018. № 1. С. 74-88.
3. Данилюк Н. О. А.Ю. Кримський і «Російсько-український словник» 1924 – 1933 рр. *Мовознавство*. 1991. № 5. С. 70-74.
4. Жовтобрюх М.А. Нарис історії українського радянського мовознавства (1918–1941 рр.). Київ : Наукова думка, 1991. 260 с.
5. Казиминова І. І. Огієнко – засновник української історичної лінгвотермінографії. *Українська мова*. 2015. № 1. С. 36-49.

6. Казими́рова І. І. Українська лінгвістична термінологія в працях А. Ю. Кримського: традиції і новаторство. *Українська мова*. 2016. № 1. С. 3-13.

7. Мацюк Г. П., Панько Т. І. Питання української наукової мови в системі поглядів М. Грушевського. *Мовознавство*. 1991. № 6. С. 3-11.

8. Шевельов Ю. Українська літературна мова в першій половині ХХ ст. (1900-1941). Стан і статус. *Сучасність*, 1987. 395 с.

Завдання

Завдання 1. Знайдіть елементи Правопису – 28 у текстах українських поетів.

Олег Ольжич

Заходить сонце. Кане тишина.
Холоне алябасторова Атена.
Не повернула втомлена луна
Лжепатетичний оклик Демостена.

В. Стус

Геніальний поет
роздвоївся (на себе і страх!)
Пів поета
роздвоїлося (на чверть поета і страх).

... Чорний дріт
вишивано ухрест.
А вічність вічний творить міт
Плачів, хоралів, мес.

Завдання 2. Підготуйте повідомлення на такі теми (за бажанням):

1. Естетика поетичного слова першої третини ХХ ст.
2. Особливості мовної практики поетів-неокласиків.

Практичне заняття № 14

Тема: **Роль Лесі Українки в історії української літературної мови**

План

1. Мовна особистість Лесі Українки.
2. Поетичний простір Лесі Українки.
3. Інтелектуалізм мови драматичних творів Лесі Українки.
4. Проблеми національно-мовної свідомості в епістолярії Лесі Українки.

Основна література

1. Голоюх Л. В. Ідіолект Лесі Українки в історії української літературної мови. *Лінгвостилістичні студії*. 2020. № 12. С. 28-37.
2. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності : (стилістика та культура мови). Київ : Довіра, 1999. С. 155-170.
3. Єрмоленко С. Я. Афористика Лесі Українки. *Науковий вісник ВДУ. Лесезнавство*. 1999. Вип. 15. С. 111-115.
4. Єрмоленко С. Я. Мовно-естетичні знаки української культури. Київ, 2009. С. 149-161.
5. Єрмоленко С. Я., Ставицька Л. О. «Не міряй ти безмірного безкраїм» (До 120-річчя Лесі Українки). *Мовознавство*. 1991. № 2. С. 7-14.
6. Курс історії української літературної мови. У 2 т. За ред. І. К. Білодіда. Київ : Вид-во АН УРСР, 1958. Т. 1. С. 553-591.
7. Русанівський В.М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. С. 266-268.
8. Ставицька Л. О. Лексична структура поетичної реальності у ліриці Лесі Українки. *Культура слова*. 2001. Вип. 59. С. 14-19.
9. Ткаченко О. Б. Іноземний світ Лесі Українки. *Культура слова*. 1990. Вип. 39. С. 10-20.

Додаткова література

1. Бублейник Л. В. Світовий культурний простір у ліриці Лесі Українки: лінгвістичний аспект проблеми. *Науковий вісник ВДУ. Лесезнавство*. 1999. Вип. 15. С. 97-101.
2. Данилюк Н. О. Слово-поняття *воля* в поезії Лесі Українки. *Науковий вісник ВДУ. Лесезнавство*. 1999. Вип. 15. С. 109-111.
3. Єрмоленко С. Я. Поетичне слово Лесі Українки. *Українська мова і літ. в школі*. 1971. № 6. 23-31.
4. Єрмоленко С. Я. Фольклор і літературна мова. Київ : Наукова думка, 1987. С. 152-161.
5. Януш Я. В. Роль Лесі Українки в інтелектуалізації української літературної мови. *Леся Українка і сучасність. Збірник наукових праць*. Луцьк : Вежа, 2008. Т. 4. Кн. 2. С. 210-220.

Завдання

Завдання 1. Випишіть із творів Лесі Українки народнорозмовну лексику, укладіть семантичні групи.

Завдання 2. Випишіть із творів Лесі Українки народнорозмовну лексику, укладіть семантичні групи.

Завдання 3. Прочитайте фрагмент листа Лесі українки до М. І. Павлика від 1.09.1894 р. Поясніть особливості правопису і слововживання.

Шановний Друже!

Не смійтесь, шчо починаю лист на папері такого формату, наче манускріпт учениј збирајусь писати, се того, шчо ја тут на селі вибилась з паперу комільфотного і видирају картки з того зшитка, де мојі переклади. Врешті, се, може, ј справді вијде манускріпт. Треба писати тепер, поки час, а вже з Росіјі всьак знаје, јаке листуванња.

Так оце Ви накладајете на мене обовјазки – ја б сказала, шчо з Вас егоїјстичниј друг, але ж ја знају, шчо не дльа себе, власне, вимагајете Ви мојејі роботи. Роботу своју ја Вам обіцяју, але ручити можу тільки за себе, за других даје не можу, бо страшно мимоволі зламати слово. Адже, наприклад, оці переклади Верна, шчо ви друкујете тепер, були взяті мојіми товаришами мені б то для помочи (перші картки французького тексту), а поміч скінчилась тим, шчо загубили мені ј саміј оригінал, переклад же ја зробила сама від початку до кінця. (Електронний ресурс. URL: <https://www.l-ukrainka.name/uk/Corresp/1894/18940901.html>)

Практичне заняття № 15

Тема: **Українська літературна мова в 30-90 рр. ХХ ст.**

План

1. Мовна ситуація в Україні. Тотальний білінгвізм (50-80-ті роки).
2. Зміни в лексичному складі мови.
3. Формування наукової термінології.
4. Зміни в правописах 90-х років. «Український правопис: Проєкт найновішої редакції» (1999 р.).

Основна література

1. Караванський С. Пошук українського слова, або боротьба за національне “Я”. Київ : Видавничий центр «Академія», 2001. С. 3–119.

2. Масенко Л. Т. Мова і політика. Київ: Соняшник, 1999. С.7–32, 95–97.
3. Наконечна Г. Українська науково-технічна термінологія. Львів: Кальварія, 1999. С. 29-50.
4. Німчук В. В. Проблеми українського правопису ХХ-ХХІ ст. Київ: Наукова думка, 2002.
5. Пономарів О. Д. Український правопис у запитаннях і відповідях. *Українська мова*. 2002. №. 4. С. 107-113.
6. Тараненко О. О. Колоквіалізація, субстандартизація та вульгаризація як характерні явища стилістики сучасної української мови. *Мовознавство*. 2002. № 4-5. С. 33-39; 2003. № 1. С. 23-41.
7. Українська мова у ХХ сторіччі: історія лінгвоциду. Док. і матеріали / Упор. Л. Масенко та ін. Київ: Вид. дім «КМ Академія», 2005. 399 с.
8. Український правопис: Проект найновішої редакції. Київ: Наукова думка, 1999. 340 с.

Додаткова література

1. Баранник Д. Х. Українська мова на межі століть. *Мовознавство*. 2001. № 3. С. 40-48.
2. Гузар О. Майбутнє українського правопису на тлі орфографічних змін у європейських мовах. *Українська мова*. 2002. № 4. С. 115-123.
3. Чапленко В. Мовна політика більшовиків на Україні в 1950-1960 рр. Український Публіцистично-Науковий Інститут. Чикаго, 1974. URL: <https://ua-etymology.livejournal.com/289143.html>

ПИТАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОГО ОПРАЦЮВАННЯ

1. Джерела вивчення історії української літературної мови.
2. Поняття *давньоруська мова* в термінологічній парадигмі історії української літературної мови.
3. Давні євангелія як джерело вивчення історії української літературної мови.
4. Мова волинських стародруків.
5. Мовне новаторство І. Котляревського.
6. Ключові поняття мовної картини світу Т. Шевченка.
7. Мовні питання в епістолярії Лесі Українки.
8. Оригінальні тексти Лесі Українки і проблема унормування української літературної мови
9. Публіцистика Лесі Українки і проблеми літературної мови кінця ХІХ – початку ХХ ст.
10. Громадська діяльність і публіцистика Олени Пчілки.
11. Наукова термінологія у працях І. Франка.
12. Мовознавчі праці І. Франка.
13. Українська мова в науковому висвітленні М. Грушевського.
14. Інтелектуалізм мови В. Винниченка.
15. Мовне новаторство М. Хвильового.
16. Особливості слововживання П. Тичини.
17. Лексика ХХ століття у творах М. Рильського.
18. Проблеми історії української літературної мови в наукових працях В. Чапленка.
19. Мовні питання в українських законодавчих актах ХХ ст.
20. Мовна політика України у ХХІ ст.

КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ ЗНАТЬ СТУДЕНТІВ

90–100 балів. Студент цілком опанував теоретичну і практичну частини навчальної програми. Студент дає вичерпну відповідь на питання, зокрема: визначає фонетичні, лексичні, граматичні, стилістичні риси писемної пам'ятки або мови певного періоду; пояснює мовні явища певного періоду та їх зміни на тлі сучасної української мови; має власні міркування про причини виникнення тих чи інших мовних особливостей; підтверджує власні міркування прикладами з писемних пам'яток; називає наукові дослідження з проблеми, робить покликання на наукові джерела; вільно орієнтується у періодизації історії мови, знає хронологію писемних пам'яток; вільно читає і перекладає оригінал пам'ятки, вичленовує з тексту мовні одиниці, які свідчать про певні процеси в розвитку мови; дає вичерпну відповідь на додаткові питання. Відповідь ілюструє активний науковий пошук, результат опрацювання не лише обов'язкової, а й додаткової літератури.

82–89 балів. Студент засвоїв теоретичну і практичну частини навчальної програми. Студент дає вичерпну відповідь на питання, зокрема: визначає фонетичні, лексичні та граматичні особливості мови певного періоду; орієнтується в мовних процесах і явищах; уміє пов'язати мовні явища з історичними і соціальними процесами. Відповідь містить незначні недоліки або неточності.

75–81 балів. Студент у цілому опанував навчальну програму. Студент знає основні поняття і категорії курсу; особливості української літературної мови кожного історичного періоду; називає фонетичні, лексичні, граматичні, стилістичні риси писемних пам'яток, роль писемності в історії мови і т. д., визначає типові риси. Студент уміє прочитати і перекласти уривок оригінального тексту, визначити період створення пам'ятки. Недоліки: відповідь непослідовна, не має логічної завершеності; теоретичні міркування не підтверджені прикладами; не названі найважливіші наукові дослідження з проблеми; незначні помилки в хронології писемних пам'яток; відповідь вичерпна, але має репродуктивний характер, відсутні власні міркування.

67–74 балів. Студент знає основні положення курсу, найважливіші поняття і категорії, може в загальних рисах охарактеризувати мову того чи іншого історичного періоду, особливості мови письменника, лінгвістичні риси писемної пам'ятки. Недоліки: студент не вміє визначити найсуттєвіші риси писемної пам'ятки; не усвідомлює причини виникнення і наслідки історії мовних процесів; робить помилки в датах, подіях тощо; характеризує мову певного періоду, не може назвати писемні пам'ятки, імена вчених, письменників; відсутні приклади; оригінал пам'ятки студент читає з помилками.

60–66 балів. Студент має загальне уявлення про історію української літературної мови, називає основні поняття курсу, але не може їх пояснити, називає наукові терміни, але не знає їхнього значення (наприклад: основними поняттями курсу є *українська мова і українська літературна мова* – пояснення відсутнє). Відповідь на питання обмежується 2-3 реченнями – без прикладів, хронології, визначень і т.д. На додаткові питання студент не відповідає або дає неправильну відповідь.

0–59 балів. Студент не знає основних положень курсу, найважливіших понять, мови певного періоду, не може назвати писемні пам'ятки, імена вчених, письменників.

ЕКЗАМЕНАЦІЙНІ ПИТАННЯ

1. Джерела вивчення історії української літературної мови.
2. Сучасні теорії походження української мови.
3. Принципи періодизації історії української мови.
4. Погляди вчених на давньоруську (руську) мову.
5. Мовна ситуація в Київській Русі.
6. Старослов'янізми в писемних пам'ятках Київської Русі.
7. Виникнення писемності у східних слов'ян.
8. Перекладна література в Київській Русі.
9. Мова оригінальної літератури періоду Київської Русі.
Ораторсько-проповідницька проза.
10. Зародження ділової писемності в Київській Русі. «Руська правда».
11. Мова давньоруських літописів.
12. Особливості мови «Слова о полку Ігоревім».
13. Два типи літературної мови в Литовській державі. Жанрово-стильова диференціація писемних пам'яток.
14. Мова грамот XIV – XV ст.
15. Елементи народної мови в перекладних церковних пам'ятках XV ст. «Четья-Мінея» 1489 р.
16. Мова Пересопницького євангелія (1556 – 1561 рр.).
17. Розвиток офіційно-ділового стилю в XVI ст. Мова грамот.
18. Розвиток художнього стилю в XVI ст. (Книжне віршування і фольклор).
19. Публіцистично-діловий жанр української мови в XVI ст. «Розмова».
20. Мова полемічної літератури XVI–XVII ст. Мова І. Вишенського.
21. Конфесійні пам'ятки XVII ст. «Крехівський апостол», «Нягівські повчання».
22. Зародження друкарства в Україні. «Буквар» І. Федорова.
23. Граматична обробка слов'яноруської мови в XVI – XVII ст. Граматики Л. Зизанія та І. Ужєвича.
24. «Граматика» М.Смотрицького та її роль у розвитку української лінгвістики.

25. Лексикографія XVI –XVII ст. Словники Л.Зизанія. П. Беринди та ін.
26. Мовна концепція Києво-Могилянської академії.
27. Роль прогресивних українських діячів в історії мови (кінець XIX – поч. XX ст.)
28. Лінгвістичні риси українського бароко.
29. Ділова мова XVII – поч. XVIII ст. (документи канцелярії Б. Хмельницького, дипломатичне листування).
30. Сильові особливості мови літописів XVIII ст. Літописи Самовидця, С. Величка, Г. Грабянки.
31. Представники українського бароко.
32. Варіанти української літературної мови у другій половині XVIII ст. Занепад староукраїнської мови.
33. Стилїстична диференціяція староукраїнської мови.
34. Епістолярні пам'ятки XVIII ст.
35. Зміни у 3,4,5 виданнях українського правопису (90-ті роки XX ст.).
36. Останні представники староукраїнської мови. І. Некрашевич, Г. Сковорода.
37. Зародження і формування нової української літературної мови у Східній Україні.
38. Зародження і формування нової української літературної мови в Західній Україні. «Русалка Дністровая».
39. Традиції та новаторство мовної практики І.Котляревського.
40. Граматична і правописна нормалізація української літературної мови к. XVIII – поч. XIX ст.
41. Мова і проблематика періодичної преси кінця XIX – поч. XX ст.
42. Роль Т. Шевченка в історії української літературної мови.
43. Роль І. Франка в історії української літературної мови.
44. Українська наукова мова в системі поглядів М. Грушевського.
45. Взаємодія між східноукраїнським і західноукраїнським варіантами літературної мови в 40-х рр. XIX – початку XX ст.
46. Мовні суперечки в Західній Україні в 40-х рр. XIX – початку XX ст.
47. Правописні системи в Україні в 40-х рр. XIX – початку XX ст.

48. Нормування лексики в 40-х рр. ХІХ – на початку ХХ ст. «Словарь української мови» Б. Грінченка.
49. Східноукраїнські та західноукраїнські граматики другої половини ХІХ ст.
50. Мовна ситуація в Україні протягом 1900 – 1940 рр. Зміни в лексиці української мови.
51. Спроби єдиного правопису в Україні в першій третині ХХ ст.
52. Роль Галичини у формуванні української літературної мови в кінці ХІХ – першій половині ХХ ст.
53. Формування наукової термінології у ХХ ст.
54. Роль І. Огієнка в історії української літературної мови.
55. Зміни в стилістичній системі української літературної мови.
56. Мовна ситуація в Україні в другій половині ХХ ст. Тотальний білінгвізм.
57. Українська лінгвістика у другій половині ХХ ст. Лінгвістична періодика.
58. Мовна політика і мовна ситуація в Україні в кінці ХХ – на початку ХХІ ст.
59. Поняття про мовну норму. Питання мовної норми в сучасній художній літературі.
60. Мова української діаспори.
61. Мова «Києво-Печерського патерика».
62. Мова періодичної преси кінця ХІХ – початку ХХ ст.
63. Роль Лесі Українки в історії української літературної мови.
64. Західноукраїнські письменники кінця ХІХ – початку ХХ ст. в історії літературної мови.

РЕКОМЕНДОВАНА ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. С. Духовна синергетика рідної мови : Лінгвофілософські нариси : монографія. Київ : ВЦ «Академія», 2009. 342 с.
2. Бабич Н. Д. Історія української літературної мови. Практичний курс. Львів: Світ, 1993. 263 с.
3. Гриценко С.П. Динаміка лексикону української мови ХУІ–ХУІІ ст. Київ : Тов. «КММ», 2017. 936 с.
4. Історія української літературної мови. Хрестоматія. Київ : Либідь, 1996. 280 с.
5. Курс історії української літературної мови: В 2-х т. / За ред. І. К. Білодіда. Київ, 1958-1962.
6. Мацько Л., Христенюк В. Історія української літературної мови. Дивослово. 2002. № 10. С. 53-60.
7. Огієнко І. Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 294 с.
8. Павленко Л. П. До джерел словесних скарбів. Київ : Вежа, 1997. 191 с.
9. Півторак Г. П. *Українці: звідки ми і наша мова. Дослідження, факти, документи.* Київ : Віпол, 2014. 280 с.
10. Півторак Г. П. *Історична правда проти імперської облуди.* Київ : Арт прінт студія, 2018. 148 с.
11. Плющ П. П. Історія української літературної мови. Київ : Наук. думка, 1971. 423 с.
12. Русанівський В. М. Історія української літературної мови. Київ : «АртЕк», 2001. 392 с.
13. Словник староукраїнської мови ХІV–ХV ст. : В 2-х т. Київ : Наук. думка, 1977.
14. Фаріон І. Суспільний статус староукраїнської (руської) мови у ХІV – ХУІІ ст.: мовна свідомість, мовна дійсність, мовна перспектива. Львів : Вид-во Львівської політехніки, 2018. 656 с.
15. Чапленко В. Історія нової української літературної мови (ХУІІ – 1933 р.). Нью-Йорк, 1970. 448 с.
16. Шевельов Ю. Внесок Галичини у формування української літературної мови. Київ : Вид. дім “КМ Академія”, 2003.
17. Шевельов Ю. Про критерії в питаннях українського офіційного правопису. *Вибрані праці : У 2 кн.* Київ, 2008.

Інтернет-ресурси

1. <http://izbornyk.org.ua/oldukr2/oldukr2.htm>
2. <http://litopys.org.ua/ipatlet/ipat01.htm>
3. https://commons.wikimedia.org/wiki/Category:Monuments_of_the_Ukrainian_language?uselang=uk
4. <http://incognita.day.kyiv.ua/vasil-chaplenko.-ukrayinska-literaturna-mova-xvii-1917r.html>
5. <https://www.twirpx.com/file/1231890/>
6. <https://movahistory.org.ua>
7. <https://diasporiana.org.ua/>

Навчальне видання

ГОЛОЮХ Лариса Василівна

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ

*Для студентів факультету
філології та журналістики*

Спеціальність 035 «Філологія»
Освітньо-професійна програма «Українська мова та література.
Світова література»

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Друкується в авторській редакції

Формат 60×84 ¹/₁₆. Ум. друк. арк, 8,1.
Наклад 100 пр. Зам. 17.

Волинське обласне редакційно-видавниче підприємство «Надстир'я»
43016, м. Луцьк, вул. Лесі Українки, 7. Тел. +83 067 33 41 306.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру ДК № 349 від 02.03.2001.

Голоюх Л. В.

Г 61 **Історія української літературної мови.** *Для студентів факультету філології та журналістики. Спеціальність 035 «Філологія». Освітньо-професійна програма «Українська мова та література. Світова література»: [навч. посібник].* Луцьк : Надстир'я, 2021. 140 с.

Посібник укладений згідно з вимогами кредитно-модульної системи організації навчального процесу. Застосований у посібнику спосіб побудови теоретично і практичної частин забезпечує дотримання стандарту вищої освіти за спеціальністю 035 «Філологія» і принципів професійної та особистої зорієнтованості навчання. Структура практичних занять складається з теоретичної частини, списку рекомендованої наукової літератури, основних теоретичних понять і практичної частини – завдань для самостійної роботи.

Для студентів факультету філології та журналістики.

УДК 811. 161.2-112(075.8)